TANULMÁNYOK

A törvény és az ember

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

A dialektika kategóriái mint az objektív valóság megismerésének csomópontjai, hűen kifejezik azt a folyamatot, melyben a megismerés a jelenségtől a lényeg felé halad. Ebben a sorban különös jelentősége van a törvény fogalmának és értelmezésének, hiszen ha igaz az, hogy „a *törvény* és a *lényeg* egynemű (egyrendű) vagy helyesebben, egy fokon álló fogalmak",[1] akkor e „lényeges viszony"-nak értelmezése alapvető jelentőségű a valóság mozgásjelenségeinek, összefüggéseinek magyarázata terén. Valóban, ha megvizsgáljuk e kérdés tekintetében a filozófia történetét, azt tapasztalhatjuk, hogy alig van probléma, amelyen keresztül világosabban le lehetne mérni a filozófia alapvető kérdése materialista és idealista eldöntésének (és az ezen belüli árnyalatoknak) konzekvenciáit, mint éppen a törvény kérdésében elfoglalt álláspontok. E kategória értelmezésében ugyanis nem lehet elkerülni azokat az alapvető problémákat, hogy anyagi vagy szellemi, objektív vagy szubjektív, belső vagy külső, megismerhető vagy megismerhetetlen, örök vagy történelmi jellegű viszony-e a törvény. Az erre adott válaszokban viszont kétségkívül benne van az illető filozófus gondolatainak egész lényege. Nem véletlen tehát, hogy a marxizmus klasszikusai oly sokat és behatóan foglalkoztak ezzel a problémával. A marxizmus esetében azonban ennek — mint minden elvi problémának — közvetlen gyakorlati jelentősége és célja van. A proletariátusnak ahhoz, hogy történelmi hivatását, az osztálytársadalom megszüntetését és a kommunista társadalom felépítését — megvalósíthassa, meg kell ismernie a társadalom és a természet törvényszerűségeit. Ez a magyarázata annak is, hogy a jelenkori opportunizmus és revizionizmus marxista álarcban jelentkező képviselői — kihasználva a törvényfogalom utóbbi években elterjedt dogmatikus értelmezésének hibáit — éppen a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek marxista értelmezése ellen irányítják a fő tüzet, szervesen beleilleszkedve a filozófiai és „természettudományos" idealizmus általános vonalába. E körülmény talán nem teszi feleslegessé a törvényfogalom dialektikus materialista értelmezésének felelevenítését és ezen belül néhány vitás probléma tisztázását.

a) A törvény mint kategória és mint anyagi viszony

Ismeretes, hogy a dialektikus materializmus alapvető álláspontja szerint, fogalmaink az objektív valóság absztrakciói. Éppen ezért, mint ahogy

[1] Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra 1954. 128. o.

a mennyiség, minőség, mérték, ellentmondás stb. kategóriáinál, úgy a törvénynél sincs szükségünk külön *szóra* a fogalom ontológiai és logikai értelmének megkülönböztetésére. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy e kettő minden értelemben azonos (a különbség felismerésének fontossága — mint majd látjuk — a törvény fogalmának esetében is rendkívül nagy) de alapvető tartalmuk szerint megegyeznek, hisz máskülönben nem tudnánk a valóságot megismerni, tapasztalatainkat mások számára is evidensen közölni. Ezért a törvény ontológiai és logikai értelmének olyan megkülönböztetése, hogy az előbbit törvényszerűnek, míg az utóbbit törvénynek nevezzük, indokolatlan és félreértésekre ad alkalmat. A törvény és törvényszerű — csakúgy, mint a filozófia más kategóriái — attól függően, hogy milyen vonatkozásban használjuk őket, egyaránt jelenthetik a valóság objektív folyamatait, vagy azok tudományos megfogalmazását. A különbség köztük csupán az, hogy a törvényszerűt általában valamely törvényben kifejeződő *folyamat* értelmében szoktuk használni.

Az elmondottak alapján világos, hogy a törvénynek mint objektív viszonynak feltárása, egyben — történelmileg és logikailag egyaránt — a törvénynek elvont, tudományos meghatározása is. Ha *valóban* megismertük az objektív valóság valamely törvényét, akkor fogalmi formában is ki tudjuk azt fejezni, és mennél mélyebben ismertük meg, annál egzaktabb lesz az arról alkotott fogalmunk. A filozófia törvénykategóriája ennek megfelelően együtt fejlődött a természet- és társadalomtudományok törvényeinek felismerésével.

Az ókor „taó"-ja és „logosz"-a még teljesen általános, meghatározatlan formája volt a törvény fogalmának. Amikor a középkor végén és különösen az újkorban a polgárság szükségleteinek megfelelően a matematika rendkívül erőteljes fejlődésnek indult, a filozófia is matematikai-geometriai formát öltött; (Descartes, Hobbes, Spinoza) a természettörvény — és ennek alapján a filozófiai törvény — fogalma is azonosult a matematika törvényeivel. Amikor a matematika mellett egyre erőteljesebben kibontakozott a mechanika (Newton), hasonló változás történt a filozófia törvényfogalmában. A dialektikus materializmus megszületéséhez fel kellett ismerni a kémia, biológia és a társadalom fejlődésének alapvető törvényszerűségeit is, csak így lehetett kiküszöbölni a mechanikus materializmus egyoldalúságát és valóban feltárni az általánost, a résztudományok különös törvényeiben. A filozófiai törvényfogalom ennek megfelelően fejlődött a történelem folyamán naiv-általánosból tudományos-általánossá.

E folyamat ismeretelméleti szempontból lényegében három alapvető szakaszra bontható. A kiindulópont az ókori görög filozófia kezdeteinek (ion hylozoizmus) empirikus általánosítása, mely a valóság valamely konkrét minőségének (víz, levegő, tűz) érzékileg tapasztalt változásait általánosította az anyag egészére. Itt tehát empirikus értelemben vett *konkrét-általánossal* állunk szemben, amennyiben pl. a víz és annak változása konkrét a valóban általánosságban vett anyaghoz és mozgáshoz képest. A második fejlődési szakaszban a filozófia és természet közé beiktatódik a tudomány, de mindig csak valamely (a fejlődés folyamán változó) *konkrét* formájában, mint matematika, fizika, mechanika stb., és a filozófia most már az egyes szaktudományok különös törvényszerűségeit általánosítja a valóság egészére. Vagyis e szakaszban a filozófiai törvénynek *különös-általános* jellege van, mert csakúgy, ahogy a „kiterjedt dolog" vagy az atom különöst jelent az anyaghoz képest, a matematika stb. törvényei is különösek a törvény általános filozófiai fogalmához

viszonyítva. Végül a dialektikus materializmus nem egyik vagy másik tudomány törvényszerűségeiből általánosít, hanem a bennük rejlő közös tartalom feltárásával, közvetlen formában ragadja meg a most már valóban általánosságban vett anyag és mozgás lényegét. Csak a dialektikus materializmus képes a valóság lényegének teljes értelemben általános, fogalmi formában való visszatükrözésére, és ezzel ugyanakkor létének és mozgásának legkonkrétabb megragadására, hiszen törvényei *közvetlenül a lényeget* fejezik ki. Ahogy Lenin mondja: „a megjelenő világegyetem mozgása... ennek a mozgásnak lényegiségében — a törvény."[2*]

A vázolt folyamat objektív szükségszerűséggel következett a tudományok kialakulásából és fejlődéséből. A tudományok kialakulása és fejlődése viszont a gazdasági-társadalmi viszonyokon alapszik. A filozófia törvénykategóriájának fejlődését nem lehet megérteni, ha kizárólag a tudományok fejlődésével kapcsoljuk össze — ezért a konkrét elemzésnek mindig figyelembe kell vennie a társadalmi viszonyok közvetett vagy közvetlen hatását. Csak a társadalmi-gazdasági viszonyok elemzésével érthetjük meg, hogy a törvény, mint filozófiai kategória, az általános természettudományos tartalmon kívül, milyen sajátos ideológiai, társadalmi értelmet nyer az egyes korok gondolkodóinál.

Amint az egyes ember biológiai és szellemi fejlődése az emberi faj fejlődésének abbreviatúrája — ugyanúgy az egyes törvények feltárásának, megismerésének menete is a vázolt történelmi folyamat lerövidített kvintesszenciája. Ha megvizsgáljuk pl. az általános tömegvonzás törvényének kialakulását, igen szemléletesen láthatjuk e folyamat szakaszait, Kopernikusztól Kepleren és Galilein keresztül Newtonig.

E folyamat általános érvényűsége közvetlenül is belátható. Ahhoz, hogy valamely törvényt felismerjünk, először mindig a lényeget magábanrejtő jelenség alapos megismerése szükséges. Ezután fedezhetjük fel a törvény sajátos megnyilvánulásait, és csak amikor ezeket már egzakt módon ismerjük, akkor tárhatjuk fel a bennük rejlő általános, közös, lényegi viszonyt, az *önmagában vett törvényt.*

E tapasztalati konklúziónak filozófiai alapja egyrészt az, hogy *a lényeg benne van a jelenségben,* nem valami jelenségentúli transzcendens magánvaló, másrészt, miután az emberi tudat az *anyag* fejlődésének *legmagasabbrendű* produktuma, megismerheti az őt körülvevő anyagi természetet.

Hegel természetesnek tartotta, hogy az ember megismerheti a világot, mert nála a világ és az ember lényege egyaránt *szellemi,* az emberi gondolkodásban a szellem létének és fejlődésének törvényszerűségei tárulnak fel. A marxizmus is természetesnek tartja a világ megismerhetőségének elismerését, de éppen ellenkező alapon, mint Hegel. Hegel számára a természet csak a világszellem „másléte", ezért amikor a jelenségek lényegéről és az ezt kifejező törvényekről beszél — e törvényeken valójában nem anyagi, hanem szel-

[2] Uo.

* Hegel nyomán e fejlődési folyamatot mint az absztrakttól a konkrét felé haladást szokták felfogni. Ez a fejlődés *tartalmi* oldalára utal, az absztrakt itt az „üres"-sel, míg a konkrét a „tartalmas"-sal egyértelmű. Az általam vázolt folyamatban is erről van szó, csak hangsúlyozni kívántam ennek *formai* oldalát is, vagyis azt, hogy az általános a megismerés kezdetén éppen azért szegényes, mert konkrét jellegű, a szónak nem lényegi, hanem formai értelmében. Mennél konkrétabb az általánosítás *tartalmi* értelemben, annál általánosabb *formai* értelemben és viszont. Vagyis az általánosítás konkrétságának tartalmi és formai értelme fordított arányban áll egymással.

lemi természetű viszonyokat ért, melyek már az anyag megjelenése „előtt" is léteztek. A hegeli és marxi koncepció egyenes ellentétei egymásnak, de abban a vonatkozásban megegyeznek, hogy egyaránt elismerik a jelenség és lényeg egységét, és ezen keresztül a világ megismerhetőségét. (Természetesen Hegelnél ez nem jelent igazi megismerést, hiszen a szellemet véli megismerni ott, ahol az anyag van.) Az említett azonosság mindenesetre lehetővé teszi, hogy e kérdésben is felhasználjuk Hegel gondolatainak racionális magvát. Kérdésünk szempontjából ez a törvény fogalmának mélyebb megismeréséhez szükséges, és egyben lehetővé teszi, hogy e megismerés eddigiekben vázolt történeti-logikai folyamatának a filozófia megfelelő kategóriáiban való tükröződésére is rámutassunk.

A törvény Hegelnél először mint a „megjelenő közvetítésének *pozitív* mozzanata"[3] határozódik meg, tehát csak azt tartalmazza, ami a jelenségben lényegi, ami a lényegből következik. A jelenség *sajátos*, egyedi arculatát ebben az értelemben *negatív* vonásoknak nevezi, mert azok nem tartalmazzák a lényeget, annak szempontjából külsődlegesek, lényegtelenek. Ez az alapja annak a hegeli gondolatnak, hogy a jelenség „*nyugalmas* tartalma" a törvény, míg maga a jelenség „a törvénnyel szemben a totalitás, mert tartalmazza a törvényt, de még többet is, nevezetesen az önmagát mozgató forma mozzanatát".[4]

Lenin „A logika tudományá"-hoz írt konspektusában rámutat e hegeli gondolat racionális magvára: „A jelenség *gazdagabb* a törvénynél", mert míg a törvény csak a megjelenő világ „*nyugodt* képmása" — addig a jelenség a „negativitást", vagyis a nem-törvényszerű mozzanatot is magában foglalja. Lenin ugyanakkor arra is utal, hogy Hegel a továbbiakban „ha nem is világosan, úgy látszik mégis elismeri..., hogy a törvény pótolhatja ezt a hiányt, átfoghatja a jelenség negatív oldalát is, totalitását is". A problémáknak ezt az oldalát azonban Lenin itt nem vizsgálja meg. „Még vissza kell rá térni!" — írja.[5]

Valóban, Hegel rámutat, hogy a jelenség a maga konkrétságában „meghatározások sokasága", amelyek egyrésze nem foglaltatik a törvényben, „hanem valami más határozza meg őket".[6] A jelenségnek ez az oldala azonban csak az *adott* törvény szempontjából „más", de végső soron szintén meghatározott, s mivel a törvény tartalma „minden meghatározottság általában — lényeges, totalitássá táguló vonatkozásban"[7] — a lényegtelen mozzanat csak viszonylagos értelmű, mert abszolút értelemben a jelenség egész tartalma feloldódik a törvényben. Mint Hegel leszögezi: „A törvények birodalma csak az egzisztáló világnak egyszerű, változatlan, de különböző tartalmát foglalja magában. Mivel azonban totális reflexiója ennek az egzisztáló világnak, azért lényeg nélküli sokféleségének mozzanatát is tartalmazza."[8]

Hegel szerint tehát minden jelenség teljes egészében törvényszerű, abban az értelemben, hogy egyetlen jegye sincs, amelyet valamely törvény ne tartalmazna. Ez azonban nála nem jelenti a mechanikus materialisták álláspontjának elfogadását, a véletlen objektív létezésének tagadását. A mechanikus

[3] Hegel: A logika tudománya. Akadémiai Kiadó 1957. II. rész. 111. o.
[4] Uo. 113. o.
[5] Lenin: Filozófiai füzetek. 128. o.
[6] Hegel: I. m. 113. o.
[7] Uo. 115. o.
[8] Uo. 115—116. o.

materialistákat éppen az tévesztette meg, hogy a problémának csak totális vonatkozását látták, tehát azt, amire Hegel is utalt, hogy miután minden létezőnek alapja, oka van, abszolút értelemben semmi sem véletlen. Hegelnél azonban ez nem zárja ki a véletlen objektív létezését, *konkrét viszonylatban.* A véletlen itt objektív, de viszonylagos fogalom, azt nevezi véletlennek, ami *adott* összefüggés lényegéből nem következik, de ugyanez a jelenség szerinte feltétlenül hozzátartozik valamely *más* összefüggés lényegéhez. „Az esetlegesnek tehát azért nincs alapja, mert esetleges; s úgyanígy azért van alapja, mert esetleges."[9] — írja. Vagyis véletlen volta csak meghatározott összefüggésben áll fenn, de önmagábanvéve, mint jelenség, feltétlenül meghatározott.

A hegeli meghatározás mindkét oldala fontos. A véletlennek, mint jelenségnek meghatározottsága, rámutat a jelenségek determináltságára és a marxizmus kezében fegyvert jelent az idealista indeterminizmus ellen. Ugyanakkor a véletlennek, mint olyannak, elismerése megóv a mechanisztikus, vulgáris determinizmustól és fatalizmustól. Ha azonban jól végiggondoljuk a hegeli koncepciót, és összehasonlítjuk Engels álláspontjával, mégis lényeges *különbséget* tapasztalhatunk közöttük. Engels: A természet dialektikája „Véletlenszerűség és szükségszerűség" c. töredékében megemlít egy sor véletlen jelenséget, és rámutat annak az álláspontnak a tarthatatlanságára, amely ezeket abszolút szükségszerűeknek mondja, és egyenesen a naprendszer kialakulásáig vezeti vissza. Kifejti, hogy az ilyen jelenségek szükségszerűségének hangoztatása csak szólam, mert az okság láncolatának tényleges nyomonkövetését meg sem kísérlik. De még ha meg is kísérelnék annak törvénybefoglalását, hogy pl. egy borsóhüvely miért éppen olyan színárnyalatú, keménységű, nagyságú stb. mint amilyen, akkor sem lehetne ezt a feladatot elvégezni, mert egyetlen borsóhüvelynek is *végtelenszámú* egyéni sajátossága van. Ezek alapján írja Engels egyik levelében, hogy véletlenek az olyan jelenségek, „melyeknek benső összefüggése egymással annyira távoleső vagy kimutathatatlan, hogy nemlétezőknek tekinthetjük, elhanyagolhatjuk őket".[10]

Láthatjuk, hogy itt a véletlennek egy más meghatározásáról van szó, mint Hegelnél. *Hegel a szükségszerű és véletlen megkülönböztetését teljesen relatívvá tette, míg Engels egy bizonyos abszolút elemet vitt a meghatározásba.* Hegel szerint minden jelenség egyben törvényszerű és véletlen, megkülönböztetésük csak viszonylagos értelmű, míg Engelsnél a véletlennek van egy abszolút ismérve: *a lényeggel való kapcsolat távolisága.* A véletlennek ezt az ismérvét emeli ki Engels a történelem vonatkozásában is: *„Minél távolabb van a gazdaságtól* az a terület, melyet éppen vizsgálatnak vetünk alá, minél közelebb van a tisztára elvont ideológiai területhez, annál több véletlent fogunk látni fejlődésében."[11] — írja egy másik levelében. (Az én kiemelésem. Sz. A.) Az ilyen jelenség sem közömbös saját alapja számára, mint jelenség feltétlenül meghatározott alappal rendelkezik, de Engels mégsem tesz egyenlőségjelet a különböző meghatározottságok közé!

Mint írja: „Ha az a tény, hogy egy bizonyos borsóhüvelyben hat borsószem van, nem pedig öt vagy hét, ugyanolyan rendű, mint a naprendszer mozgási törvénye vagy az energia átalakulásának törvénye, akkor valójában nem a véletlenszerűséget emeljük a szükségszerűség színvonalára, hanem a

[9] Uo. 154. o.
[10] Engels—J. Blochhoz. 1890. szept. 21, 22. Válogatott levelek. Szikra 1950. 492. o.
[11] Engels — H. Starkenburghoz. 1894. jan. 25. uo. 547. o.

szükségszerűséget fokozzuk le véletlenszerűséggé."[12] Vagyis az a meghatározottság, amiért a hüvelyben éppen hat szem van, nem „ugyanolyan rendű", mint mondjuk az energia átalakulásának törvénye. Nem azért, mert az előbbi meghatározottságot nem ismerjük, mégcsak nem is azért, mert minden egyedi sajátosságot eleve lehetetlen törvénybefoglalni, hanem azért, mert a borsó lényege számára közömbös egyedi vonást jelent. (Az a tény, hogy minden jelenségnek végtelen számú egyedi vonása van, és ezért gyakorlatilag nem is lehet konkrétságának totalitását törvénybefoglalni, éppen e vonások lényegtelenségéből, a lényeggel való kapcsolatuk távoliságából fakad.)

Annak a ténynek, hogy a borsóhüvelyben éppen hat szem volt, nyilván megvan a maga oka, és pontosan ugyanilyen körülmények között feltételezhetően mindig hat szem borsó lesz a hüvelyben. Engels mégis joggal állapítja meg, hogy ha ezt a meghatározottságot egyenrangúnak tartjuk pl. az energia átalakulásának törvényével, „nem a véletlenszerűséget emeljük a szükségszerűség színvonalára, hanem a szükségszerűséget fokozzuk le véletlenszerűséggé". Miért? Mert az a meghatározottság, amely az „éppen hat" borsószem létrejöttének alapját képezte, közömbös a borsó általános fejlődése szempontjából, e folyamat lényegével legfeljebb teljesen elhanyagolható, távoli kapcsolatban áll. E véletlenben csupán egy olyan szükségszerűség fejeződik ki, amely jóformán semmi kapcsolatban sincs a jelenség általános lényegével, „borsómivoltával". Ezzel szemben az energia átalakulásának törvénye éppen az energia lényegét, anyagi „mozgásmivoltát" fejezi ki. A különbség oka tehát nem az, hogy az egyik meghatározottság érvényességi szférája nagyobb a másikénál (ez esetben csak a filozófia törvényeit lehetne törvénynek nevezni), hanem az, hogy egyik jelenség alapja teljesen távoli kapcsolatban van *saját* mivoltának általános lényegével, míg a másikban közvetlenül ez a lényeg jelenik meg. A hangsúly éppen a *közvetlenségen* van. Hegel, amikor a „totális reflexióban"minden jelenséget egyformán törvényszerűnek tételezett fel, nem vette figyelembe, hogy a jelenségek *különböző* mélységben, általánosságban tartalmazzák saját lényegüket, és ezért *szükségszerűségük foka különbözik egymástól.* Míg a törvény közvetlenül, addig a véletlen csak egy sor közvetítő láncszemen keresztül fejezi ki a lényeget. A véletlennek tehát van alapja (és ennyiben szükségszerű), de ez az alap nagyon távolesik a dolog lényegétől, csak közvetve fejezi ki azt, és ezért a véletlen abban a vonatkozásban sem azonos a törvényszerűvel, amelyben meghatározott alappal rendelkezik. Ebben különbözik — véleményem szerint — Engels felfogása Hegelétől. Hegel érdeme abban volt, hogy különbséget tett a véletlen tartalma és formája között, meglátta, hogy az a sajátos forma, amelyben adott szükségszerűség jelentkezik — nem szükségszerű, azonos tartalom a legkülönbözőbb formákban jelentkezhet. Ugyanakkor az a konkrét esemény, amely bizonyos szükségszerűség esetleges megjelenési formája volt, szintén szükségszerű, a maga konkrét körülményeiben, e konkrét körülmények azonban csupán teljesen távoli összefüggésben vannak a jelenségben kifejeződő lényeggel. Ez utóbbi momentumot nem vette figyelembe Hegel, ezért végső soron nem tudta teljesen leküzdeni a francia materialisták mechanikus determinizmusát. Idealista elmélete — a törvénynek, mint elvont szellemi-logikai kapcsolatnak felfogása — lehetetlenné tette a szükségszerűségek közötti — a meghatározottság mélységében megnyilvánuló — konkrét, anyagi különbség megértését. A hegeli

[12] Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952. 229—230. o.

dialektika — mint minden idealista dialektika — könnyen átcsúszik a relativizmusba, mert nincs miben megkapaszkodnia. Az elvont spekuláció fogalmai, ha a metafizika előítéleteit lerántjuk róluk, „rugalmasabbak" a valóságnál. E látszatrugalmasság, mint a konkrét példában is látható, a valóságban metafizikához vezet. A szükségszerű és véletlen teljes feloldása egymásban egyenlősíti a jelenségek meghatározottságát. Méltán mondja Engels, hogy „minden absztrakció, ha túlhajtják, értelmetlenségbe vagy saját ellentétébe csap át".[13]

Lenin a „Filozófiai füzetek"-ben a dialektika egyik elemeként jelöli meg a megismerés végtelen elmélyülési folyamatát „a jelenségektől a lényeghez és a kevésbé mély lényegtől a mélyebbhez".[14] E végtelen folyamat alapvető szakaszait a törvények megismerésével kapcsolatban már láttuk. Mint említettem, a megismerés elmélyülése a konkréttól a különösön keresztül az általánosig — a filozófia megfelelő kategóriáiban is tükröződik. Felfogásom szerint e kategóriák a véletlen, a szükségszerű és a törvény.

A szükségszerű és törvény kategóriáját általában azonos értelemben használják. Ez nem is helytelen *abban az esetben,* ha egyszerűen valamely jelenség *meghatározottságáról* van szó, ha csupán valamely dolog vagy folyamat *determináltságát* akarjuk kiemelni. Amikor azonban valamely jelenség meghatározottságának konkrét *nyomonkövetéséről* — „a jelenségektől a lényeghez és a kevésbé mély lényegtől a mélyebbhez" haladás folyamatáról van szó, rendkívül fontossá válik a meghatározottság mélységében levő különbségek figyelembevétele, a szükségszerű és a törvény megkülönböztetése. Mint láttuk, ezért gúnyolta ki Engels azokat a mechanikus materialistákat, akik nem ismerték fel, hogy a különböző jelenségek meghatározottságát nem lehet „ugyanolyan rendű"-nek feltüntetni. A szükségszerűség, mint olyan, az általánosságban vett meghatározottságot fejezi ki, függetlenül attól, hogy ez milyen fokú, milyen mélységben tartalmazza a lényeget. Ahogy Feuerbach írta: „a szükségszerű az a lánc, mely az okozatot az okkal egyesíti, és okot okhoz kapcsol..."[15] Ebben az értelemben, ami törvényszerű, az ugyanakkor szükségszerű is, hiszen a törvény maga is meghatározottság. Míg azonban a szükségszerűség a meghatározottságnak teljesen általános formája, amely nem tesz különbséget lényeges és lényegtelen között, a törvény fogalma eleve feltételezi a meghatározottság lényegiségét. Ezért ami törvényszerű, az feltétlenül szükségszerű, de ami szükségszerű az nem feltétlenül törvényszerű, hacsak nem akarjuk — hogy Engels példájánál maradjak — a bolhacsípést és az energia átalakulását *egyformán* meghatározottnak tartani. A szükségszerűség fejezi ki az azonosságot a véletlenben és törvényszerűben. Ennek az azonosságnak az az alapja, hogy minden jelenségben megjelenik a lényeg valamilyen vonása, oldala, mélysége, abszolút „lényegtelen" jelenség nincs. A két fogalom ellentétessége viszont abból fakad, hogy a törvényben közvetlenül, míg a véletlenben csak egy sor áttételen keresztül jelenik meg a lényeg. E megkülönböztetés a megismerés elmélyülési folyamatában nyert reális értelmet.

Láttuk, hogy valamely törvény feltárásánál és magának a filozófiai törvényfogalomnak a kialakulásában is, a konkréttól a különösön keresztül

[13] Uo. 281. o.
[14] Lenin: Filozófiai füzetek. 197. o.
[15] Idézi Lenin: Filozófiai füzetek. 54. o.

az általánoshoz vezet az út. A lényeg először csupán konkrét empirikus formában, mint *véletlen* jelenségek sokasága nyilvánul meg az ember előtt. Az ember keresi e jelenségek okát, és fáradságos munkával, külön-külön feltárja azokat a körülményeket, amelyekből az adott jelenségek *szükségszerűen* következnek. Csak azután tárhatja fel a különböző szükségszerűségek azonos alapját, a lényeg teljességét közvetlen formában kifejező *törvényt*. A véletlen tehát az a forma, amelyben a szükségszerű megjelenik. A szükségszerű alkotja egyrészről ennek a formának tartalmát, másrészről maga is a lényeg valamely oldalának vagy állapotának megjelenése. A törvény, mint a lényeg totalitását kifejező szükségszerűség, a dolog vagy jelenség létének és mozgásának alaptendenciáját — mint a különböző szükségszerűségnek tengelyét — tartalmazza. A törvények tendencia-jellege éppen abból fakad, hogy különböző, gyakran ellentétes szükségszerűségekben nyilvánulnak meg.

Nézzük meg mindezt egy közgazdasági példán keresztül. Marx a Tőke III. kötetében feltárta a profitráta süllyedő tendenciájának törvényét. Ez a törvény első megközelítésben azt fejezi ki, hogy a tőkés termelés folyamatában az össztőkén belül állandóan nő az állandó tőke súlya a változó tőkéhez képest, és ez változatlan értéktöbbletráta esetén szükségszerűen az általános profitráta süllyedéséhez vezet, hiszen $p' = \frac{m}{c+v}$. Marx kimutatja, hogy ez a jelenség a tőkés termelés rendszerében törvényszerű. Mint írja: ez a törvény „nem más, mint a munka társadalmi termelőereje egyre tartó fejlődésének *a tőkés termelési módra jellegzetes kifejezése*. Nem azt akarjuk mondani, hogy a profitráta átmenetileg nem süllyedhet más okok következtében is, de ezzel mint a tőkés termelési mód lényegéből fakadó magától értetődő szükségszerűséget bizonyítottuk be, hogy az értéktöbblet általános átlagos rátájának fejlődése során, süllyedő általános profitrátában kell kifejeződnie".[16] Vagyis a jelen összefüggés azért törvény, mert nem valamely esetleges, véletlenszerű hatás következtében áll elő, hanem „a tőkés termelési mód lényegéből fakadó magától értetődő szükségszerűség". Marx azonban aláhúzza ennek a törvénynek tendencia jellegét. Kimutatja, hogy a munka kizsákmányolási fokának emelése, a munkabér leszorítása értéke alá, az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása stb. olyan tényezők, „...amelyek az általános törvény hatását keresztezik, és ellensúlyozzák, s azt csak tendencia jellegűvé teszik, miértis az általános profitráta süllyedését süllyedő tendenciának neveztük".[17]

A konkrét példában kézzelfoghatóvá válik a törvényszerű és szükségszerű folyamatok megkülönböztetésének elvi jelentősége. Marx kimutatja, hogy ugyanazok a tényezők, melyek lehetővé teszik az értéktöbblet és ezen keresztül a profitráta növelését — a profitráta süllyedését eredményezik, és azok a tényezők, melyek közvetlenül gátolják ezt a süllyedő tendenciát, közvetve végső soron siettetik annak érvényesülését. Világosan kell látni, hogy itt *egy* folyamatról van szó, mint Marx leszögezi: „Mindkét jelenség, az értéktöbblet rátájának emelkedése és a profit rátájának süllyedése, csak különleges formák, amelyekben a munka növekvő termelékenysége tőkés módon kifejeződik."[18] A kép tehát a következő: a tőkés termelés lényege a profitszerzés. A profit növelésének legdöntőbb, gyakorlatilag korlátlan eszköze a munka termelé-

[16] Marx: A tőke. III. Szikra. 1951. 250. o.
[17] Uo. 270. o.
[18] Uo. 278. o.

kenységének emelése a tőke szerves összetételének növelésén keresztül. A tőke szerves összetételének növekedése egy szükségszerű, ellentmondásos folyamatot eredményez; egyrészt nő az értéktöbblet, de ugyanakkor az értéktöbblet növelésének sajátos módja folytán csökken a profitráta. A profitráta süllyedő tendenciájának törvénye tehát egy olyan folyamatban fejeződik ki, melynek két szükségszerű, egymástól elválaszthatatlan, de ugyanakkor egymásnak ellentmondó összetevője van. *A törvény éppen azért mond többet a szükségszerűségnél, mert míg azok a folyamat egy-egy oldalát alkotják, a törvény kifejezi az összfolyamatot, és ezért közvetlen formában, a maga teljességében tükrözi a lényeget.* A profitráta süllyedő tendenciája testesíti meg az értéktöbblet ráta növekedésének és a profitráta csökkenésének szükségszerűségében, mint „különleges formákban" az általános törvényt. Ehhez képest a profitráta időleges emelkedése vagy hirtelen gyors zuhanása, bár önmagában teljesen szükségszerű lehet, csak esetleges egyedi formája a lényeg megnyilvánulásának.

A szükségszerű és törvényszerű megkülönböztetését megnehezíti, hogy a jelenség ellentmondásos oldalai sok esetben nem jelentkeznek egyszerre, egy időben vagy legalábbis nem azonos intenzitással. A jelenség lényegének mozgása hol egyik, hol másik tendenciát hozza felszínre, és adott időben úgy tűnik, mintha *csak* az adott tendencia fejezné ki a lényeget, mintha a lényeg adott állapotából adódó szükségszerűség maga volna a törvény.

Az eddigiekben csak a jelenségtől a lényeg felé haladás szempontjából vizsgáltuk a törvényt. A megismerés azonban itt nem fejeződik be, hanem megteszi útját visszafelé is, a *lényegtől a jelenségig*. Csak a lényeget kifejező törvény ismeretében válik ugyanis bizonyossá, hogy valamely jelenség *valóban* szükségszerű vagy véletlen. A lényeg megismerése a jelenségen keresztül és a jelenség igazi megismerése a lényegen keresztül történik. Ekkor bizonyosodik be, hogy a véletlen valóban objektív kategória, tehát nem azért véletlen jellegű egy jelenség, mert nem ismerjük az okát. A háború okainak tudományos feltárása pl. egyáltalán nem szünteti meg az I. világháborút közvetlenül kiváltó esemény véletlen jellegét — sőt éppen a gazdasági törvényszerűségek megismerése bizonyítja be, hogy ez az esemény valóban véletlen volt! Más esetekben viszont ekkor derül ki, hogy a korábban véletlennek gondolt momentum valójában teljesen szükségszerű.

Eddigi fejtegetéseinkben abból indultunk ki, hogy a törvény objektív valósága és tudati fogalma a dolog tartalmát tekintve teljesen azonos. Láttuk, hogy a törvény, mint kategória, az objektív valóság tudatunktól függetlenül létező törvényeinek tükröződése a világot megismerő ember tudatában. Miután a törvények a maguk tiszta, elvont formájukban közvetlenül nem észlelhetők és miután az ember éppen ebben a fogalmi formájában rögzíti a törvényeket — az idealista filozófusok számára kézenfekvő, hogy tagadják a törvények objektív jellegét, és azt állítsák, hogy a törvényeket valamiféle „értelem" adja a természetnek. Valójában azonban világos, hogy az ember csak feltárja, megfogalmazza az absztrakció segítségével a világ törvényszerűségeit. Ha a világ sokrétű, bonyolult jelenségeiben nem volna tőlünk függetlenül jelen a törvény, akkor az emberi elmének nem lenne mit feltárnia, megfogalmaznia. A tudományos kutatásoknak éppen az a célja, hogy az anyagi valóság objektív törvényeinek megismerésén keresztül lehetőség nyíljon a természet és társadalom megváltoztatására! Valahányszor a tudomány, az anyagi valóság valamely törvényszerűségére támaszkodva megváltoztatta magát az anyagi valóságot — mindig elvégezte a törvények objektív jellegének és megismerhető-

ségének „próbáját". Ily módon a tudomány és az emberi gyakorlat egész története bizonyítja a materializmus igazát.

Az a körülmény, hogy a törvény mint kategória, visszatükrözése az objektív valóság törvényeinek, magában foglalja azt is, hogy a kettő, a tárgy és annak képe, nem teljesen azonos egymással. Gyakorlatilag ennek a kérdésnek egyik oldala az, hogy fogalmaink csak megközelítően pontos másolatai a valóságnak, a másik — jelen összefüggésben sokkal fontosabb — momentum, a tudat kategóriáinak viszonylagos önállóságában nyilvánul meg. Engels ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy a dialektika „a törvények két sorára" korlátozódik, „melyek a dolog lényegét illetően azonosak, de kifejezésük tekintetében annyiban különböznek egymástól, hogy az emberi fej tudatosan alkalmazhatja őket, míg a természetben és eddig nagyrészt az emberi történelemben is, csak öntudatlanul, a külső szükségszerűség formájában, a látszólagos véletlenek végtelen során keresztül érvényesülnek".[19]

A törvénynek mint kategóriának viszonylagos önállósága tehát mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy miután felismerték, lehetőség nyílik alkalmazására, az alapját képező anyagi viszonyok mélyebb elemzésére és ezen keresztül az adott dolog fejlődési perspektívájának meghatározására. A törvény feltárása ily módon lehetővé teszi a tudományos előrelátást.

Ez nyilvánul meg azokban az esetekben, amikor a meglevő anyagi valóság törvényszerűségeinek ismeretében — bizonyos határok között — következtetni tudunk a még vagy már nem ismert, sőt a még ki sem alakult anyagi valóság bizonyos igen általános törvényszerűségeire. A tudományok történetében sok példa van arra, hogy már lejátszódott, konkrét formájában ember által nem látott eseményeket következtettek ki „visszafelé", a meglevő anyagi valóság törvényszerűségeinek ismeretében, a múlt bizonyos maradványaira támaszkodva és bizonyos — a múltban lejátszódó folyamatokkal analóg — jelenlegi folyamatokból (kozmogónia, paleontológia stb.). Mint látható, itt a tudat önállósága nagymértékben viszonylagos, hiszen igen sokoldalú tényanyagra támaszkodik az absztrakció. A másik eset az, amikor meglevő, de az ember számára még ismeretlen anyagi valóság létére és törvényszerűségeire következtetünk, a valóság ismert részének törvényszerűségeiből. Ennek alapján tudta Mengyelejev meghatározni az akkor még nem ismert elemek főbb tulajdonságait, vagy így fedezték fel a Neptun bolygót a kopernikuszi rendszer alapján végzett számítások útján.

A legnehezebb tudományos feladat azonban olyan jelenségek törvényszerűségeit meghatározni, melyek még ki sem alakultak. Ezt tette Marx, amikor száz évvel ezelőtt megfogalmazta a kommunista társadalom néhány legáltalánosabb gazdasági és társadalmi törvényszerűségét. Ez esetben valóban el lehet mondani, hogy a kommunista társadalom legáltalánosabb törvényszerűségei előbb születtek meg gondolati absztrakció formájában, mint anyagi valóságukban. Világos, hogy e tényt nem lehet kizárólag Marx zsenijének tulajdonítani. Marx és Engels azért tudott a szocializmus utópiájából tudományt alkotni, mert korukban már kialakultak a szocializmus legalapvetőbb előfeltételei, mert a kifejlett kapitalizmus és a megelőző termelési módok gazdasági rendszerének tanulmányozása alapján felismerték a társadalom fejlődésének legdöntőbb különös és általános törvényszerűségeit, melyek alap-

[19] Engels: L. Feuerbach . . . Marx—Engels: Válogatott Művek. II. Szikra 1949. 382—383. o.

ján lehetővé vált a múltból és jelenből következtetni a jövőre. Mindennek osztályalapja az volt, hogy Marx és Engels már az öntudatra ébredő proletariátusnak, a jövő társadalma hordozójának álláspontjára helyezkedhetett és általános tudományos alapja az, hogy kora természettudománya és a társadalomtudományok addigi eredményei már lehetővé tették a magas fokú filozófiai, közgazdasági általánosításokat.

A törvénynek mint gondolati absztrakciónak önállósága tehát ez esetben is viszonylagos. Marx nem „fejből" konstruálta meg ezeket a törvényszerűségeket, hanem korának és a történelemnek mélyreható gazdasági, társadalmi elemzése útján. Az önállóság viszonylagosságát mutatja az is, hogy a kapitalizmus viszonyainak fejlődésével párhuzamosan gazdagította Marx és Engels ezeknek a törvényszerűségeknek konkrét tartalmát. (Elég, ha csak a Párizsi Kommün tapasztalatainak a marxizmus elméletére gyakorolt hatására gondolunk.) Másrészt a gondolati absztrakció ez esetben is az anyagi valóság lényegi viszonyait fejezte ki, de ez az anyagi valóság ekkor még csak mint elvont szükségszerűség (vagy mint konkrét lehetőség) létezett.

Mindenesetre azt látni kell, hogy a törvény mint kategória, nem úgy tükrözi az objektív anyagi törvényeket, mint a tükör a belenézőt. A törvényszerűség gondolati absztrakciója nemcsak megelőzheti anyagi valóságának létrejöttét, hanem ugyanakkor túl is éli azt! A kategória mint olyan, „örök". A kapitalizmus gazdasági törvényeinek elvont kategóriái akkor is „élni" fognak a tudományban, amikor a kapitalizmus, mint valóságos társadalmi rendszer, már régen a múlté lesz. Míg tehát az objektív valóság konkrét törvényszerűségei az őket tartalmazó anyagi alappal együtt keletkeznek és szűnnek meg, addig ezek gondolati absztrakciói feltárásuktól számítva mindaddig fennmaradhatnak a tudományban, amíg lesznek akik számontartják őket.

Amikor a klasszikusok *történelmi* kategóriákról beszélnek, akkor a kategóriát mindig anyagi valósága értelmében használják. „Az *elvontság*, a *kategória önmagában véve*... természetesen halhatatlan, változhatatlan, maradandó, csak a tiszta ész létformája..."[20] írja Marx. E kategóriák anyagi alapja viszont történelmi jellegű, ezért a tudományos fogalmak, melyek — Marx szavaival élve — „a valóságos viszonyoknak az *absztrakciói*, csak annyiban igazságok, amennyiben ezek a viszonyok fennállanak."[21] Marx kigúnyolja azt az objektív idealista felfogást, mely szerint „ezek az absztrakciók olyan formulák, amelyek a világ teremtése óta szunnyadtak az istenatya kebelén".[22] Láttuk, hogy Hegel felfogásának éppen ez volt az alapvető gyengéje, ezért nem érthette meg a törvények történelmi jellegét és anyagi meghatározottságuk különbözőségét.

Más oldalról, de ugyanide jutott el a vulgármaterializmus is. A vulgármaterializmus, amely tagadja a fejlődést, az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé törő törvényszerű mozgást a világmindenségben — szintén örök és megváltozhatatlan törvényekről beszél. Büchner főművében, az „Erő és anyag"-ban, egész fejezetet szentel e kérdésnek, melyben kategórikusan leszögezi: „Azon törvények, melyek szerint a természet tevékeny, melyek

[20] Marx levele P. V. Annyenkovhoz „A nyomor filozófiája"-ról. A filozófia nyomora Szikra 1952. 33. o.
[21] Uo. 31. o.
[22] Uo.

szerint az anyag majd rombolólag, majd alkotólag és a legkülönfélébb szerves és szervetlen képződményeket létrehozva hat, *öröktől valók* és *változatlanok.*"[23] (Büchner kiemelései). E felfogással szemben Engels aláhúzza: „*Az örök természeti törvények* is mindinkább történelmi törvényekké alakulnak át."[24] Rámutat, hogy a víz folyékony halmazállapota 0 és 100 C° között „örök természeti törvény", de ahhoz, hogy ez „érvényes lehessen", víznek, adott hőmérsékletnek és normális nyomásnak kell jelen lennie, és ezért pl. a Napon ez a törvény „nem létezik". Engels még egy sor hasonló példát hoz erre, majd arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az anyag fejlődése során „minden fokon más törvények, azaz ugyanazon egyetemes mozgás más megjelenési formái uralkodnak, feltétlenül általános érvényű törvényként nem marad tehát más, mint a *mozgás*".[25]

Az objektív törvények *történelmi* felfogása, a dialektikus materializmus alaptételeinek természetes következménye. Ha a törvények a tőlük függetlenül létező anyag lényegét fejezik ki, akkor maguk is alá vannak vetve az anyagi világ fejlődésének, változásának. Így pl. az élet kialakulása előtt nem létezhettek biológiai törvények, és ha egyszer a földön megsemmisül az élet, vele együtt eltűnnek földünkről a biológiai törvények is. A törvények történelmi jellege tehát csak más oldalról fejezi ki az objektív jelleget, éppúgy, mint az igazság konkrétsága az igazság objektivitását. Engels ugyanakkor — a fent idézett helyen — arra is rámutat, hogy a törvények történelmi jellege feltételezi egy „feltétlenül általános érvényű" törvénynek, a mozgásnak létezését, melynek az egyes törvények csak „megjelenési formái". Az egyes törvények csak *saját* lényegüknek — az anyag *meghatározott* formájának — közvetlen és teljes kifejezői, de korántsem az anyag *általános lényegének.* Az anyag fejlődése során egyre differenciáltabb formák jönnek létre, ezt fejezi ki a mozgástörvények oldaláról a mechanikai mozgástól a társadalmi mozgásig vezető vonal. Mindezekben csak az anyagi mozgás konkrét formái változnak, de az anyag és mozgás, mint olyan megmarad. Ennek megfelelően az egyes konkrét természeti törvények is, mint a mozgás sajátos megnyilvánulásai, mindenütt mindaddig fennmaradnak, ahol és amíg sajátos alapjuk létezik és a körülmények lényegtelen megváltozásával csak kifejezési formájukat változtatják. (Ha a levegő nyomása például megváltozik, a víz halmazállapotának csomópontjai másutt lesznek, de továbbra is fennáll, hogy a víz folyékonysága az ismert tényezőktől függ, törvényszerű kapcsolatban van azokkal. Sőt itt is éppen a kivétel erősíti a szabályt, hiszen ha az alap megváltozása nem változtatná meg a következményt, semmivel sem tudná igazolni alapmivoltát.) Az egyes konkrét természeti törvények tehát viszonylagos jellegűek abban az értelemben, hogy különböző konkrét formában fejezik ki az anyag meghatározott fejlődési fokának összefüggéseit, de ugyanakkor abszolút jellegűek abból a szempontból, hogy feltétlenül fellépnek, valahányszor az adott összefüggés létrejön, elválaszthatatlanok annak lényegétől. Engels rámutat, hogy hivatalos fizikánk, vegytanunk, biológiánk, meteorológiánk „geocentrikus", mert törvényei a maguk konkrét formájában, csak a Földre vonatkoznak. De „ezek a tudományok mit sem veszítenek azzal a kijelentéssel,

[23] Büchner: Erő és anyag. Lipcse 1875. Budapest, Rosenberg testvérek II. kiadás. 30. o.

[24] Engels: A természet dialektikája. 248. o.

[25] Uo. 249. o.

hogy csak a Földre érvényesek és ezért csak viszonylagosak. Ha...egy centrum nélküli tudományt kívánnánk, akkor *minden* tudományt megbénítanánk. Elég azt tudnunk, hogy azonos körülmények között mindenütt ugyanaz megy végbe..."[26]

A fentieket állapítja meg Marx is egyik levelében, amikor a következőket írja: „Természeti törvényeket általában nem lehet megszüntetni. Ami a különböző történelmi állapotokban megváltozhat: az csak a *forma*, amelyben e törvények érvényesülnek."[27] Mint látható, Marx itt továbbviszi Engels gondolatát a legáltalánosabb értelemben vett törvény és az egyes törvények konkrét érvényesülési formájának spontán megváltozásától a tudatos *megváltoztatás* problémájához —, amely a természeti törvény és az ember viszonyának kérdését veti fel.

b) A természettörvény és az ember

Az ember fellépésével a természet spontán, ösztönös folyamataiba egy új tényező kerül: a céltudatos tevékenység.

Az ember mint az élővilág fejlődésének legmagasabbrendű produktuma, a munka révén vált ki az állatvilágból. A munka, mint céltudatos tevékenység, már a társadalom fejlődésének legkorábbi szakaszában is feltételezi a természeti törvények egyrészének bizonyos fokú felismerését és alkalmazását. Amikor az ember felhasználja a villámgyújtotta tüzet, és különösen amikor mesterségesen létrehozza azt, amikor elkészíti az első munkaeszközöket — a természeti törvényeket ismeri fel és alkalmazza a maga számára. Természetesen a törvények felismeréséről itt még csak rendkívül viszonylagos értelemben lehet beszélni. Az ősembernek fogalma sem lehetett a dörzsölés és a hő összefüggésének mélyebb lényegéről. Ennek ellenére felismerte, hogy *van* ilyen összefüggés, és ezzel végső soron a törvényt használta fel. Ha meggondoljuk, hogy a hő és az anyagi részecskék mozgása közti viszonyt nem is olyan régen tárta fel a tudomány, akkor láthatjuk, hogy bármennyire is messze járunk már az ősember ismereteitől, fölényünk csak viszonylagos, hiszen egyaránt egy végtelen fejlődési folyamat tagjai vagyunk. Ebben a végtelen processzusban az ember a természet függvényéből egyre inkább a természet és ezzel önmaga urává válik. A természetfölötti uralom feltételezi az embernek saját társadalmi viszonyai feletti adekvát uralmát. Minél inkább képesek az emberek társadalmi létük tudatos, szervezett irányítására, annál inkább képesek a természet irányítására is és vice-versa.

Az ember uralma a természet fölött azonban mindenkor csak viszonylagos lehet. A természet legáltalánosabb törvényei azokat az embertől független anyagi viszonyokat tartalmazzák, melyek léte megszabja az ember természetalakító tevékenységének határait. Termelő tevékenységünkben kénytelenek vagyunk alkalmazkodni ezeknek a törvényeknek a feltételeihez, és szabadságunk nem a tőlük való függetlenséget, hanem lényegük megismerését, a hozzájuk való alkalmazkodást és ezen keresztül spontán romboló hatásuk elhárítását jelenti. Mit fejeznek ki a természet ezen törvényszerűségei? Azokat a mechanikai, fizikai, kémiai folyamatokat, melyek az anyagot általában jellemzik, tehát földünkön az anyag minden konkrét formájában megtalálhatók.

[26] Uo.
[27] Marx — Kugelmannhoz. 1868. júl. 11. Válogatott levelek. 242. o.

Ezek a törvényszerűségek lényegében az anyag általános szerkezeti felépítéséhez vannak kötve. Az ember viszonya ezekhez a legáltalánosabb törvényszerűségekhez kettős:

1. A törvény számunkra kedvezőtlen megnyilvánulását más törvényszerű kapcsolatok létrehozásával korlátok közé szorítjuk. (Pl. villámhárítóval megakadályozzuk a villám pusztítását.)

2. A törvényben kifejezett viszonyt más, számunkra hasznos viszonyok között mesterségesen létrehozzuk, és ezzel a törvényt szolgálatunkba állítjuk. (Pl. az elektromosság felhasználása világításra.)

Ezekben az esetekben a konkrét törvényben kifejezett lényegi viszony változatlanul fennáll, csupán az a *forma* változott meg, egyes esetekben, amelyben e törvény a természet spontán körülményei között érvényesülni szokott. A villámnak, mint elektromos kisülésnek lényegén mit sem változtat az a körülmény, hogy a villám felgyújt egy házat, vagy a villámhárító segítségével békésen a földbe vezetik, vagy éppen emberi célokra használják fel. Az ember számára azonban létfontosságúak ezek a formák, hiszen ezek határozzák meg életkörülményeit, természetátalakító tevékenysége éppen a törvények spontán érvényesülési formáinak megváltoztatását jelenti. A természet megváltoztatása tehát korántsem a *törvények* megváltoztatásán, hanem éppen ellenkezőleg, a törvényekben kifejezett viszonyok lényegének alapos megismerésén, számbavételén alapszik, hiszen ez az előfeltétele érvényesülési formáik megváltoztatásának és új formák kialakításának.

A törvény mindig konkrét viszonyok között lép fel. Megjelenési formáinak sokfélesége szükségszerűen következik e konkrét viszonyok sokféleségéből. E megjelenési formák azonban csak a maguk konkrét körülményeiben szükségszerűek, míg a törvény szempontjából csupán esetleges *véletlenszerű* megnyilvánulásai a lényegnek. Az elejtett tárgy leesése pl. szükségszerűen következik az adott körülményekből, de a szabadesés *törvényének* ez csak esetleges véletlenszerű megjelenési formája. Mind a két momentum fontos, mert *a megjelenési forma esetlegessége teszi lehetővé annak megváltoztatását, míg fellépésének szükségszerűsége az adott körülmények között, reprodukálását.* Ha minden jelenség a maga konkrét formájában törvényszerű volna, az ember egy homokszemet sem tudna megváltoztatni. Ha viszont az egyes jelenségeknek nem lenne meg a maga konkrét, szükségszerű alapja, nem volna lehetséges az adott dolog vagy folyamat reprodukálása számunkra hasznos körülmények között. Ez ugyanis éppen azon múlik, hogy felismerjük-e a jelenség létrejöttében a szükségszerűséget. Ha igen, akkor magunk is létre tudjuk hozni (természetesen nem minden esetben), azokat a körülményeket, melyek között a számunkra kívánatos jelenség ismét fellép. A megváltoztatás és reprodukálás ugyanakkor a törvény ismeretét is feltételezi. Két jelenség sohasem következik be abszolút egyformán, tehát ahhoz, hogy valamely jelenséget akárhány esetben biztos eredménnyel tudjak megváltoztatni, vagy akárhányszor tudjam mesterségesen létrehozni, nemcsak fennállásának egyszeri körülményeit kell ismernem, hanem az abban kifejeződő általános, lényegi viszonyt; a törvényt is.

Vizsgáljuk meg mindezt egy egyszerű példán keresztül. Tegnap délután esett az eső. Vajon törvényszerű volt ez? Nyilvánvalóan nem, hiszen a meteorológia törvényei csak az eső létrejöttének általános feltételeit tartalmazzák. Ebből a szempontból tehát véletlen volt, hogy ez éppen tegnap délután következett be. Mi következik ebből? Az, hogy ha ismerjük a meteorológia törvényeit, és megvannak az eszközeink ahhoz, hogy megváltoztassuk a lég-

köri viszonyokat, meg tudjuk akadályozni az eső létrejöttét, ha annak időpontja számunkra kedvezőtlen. Másrészt viszont az eső szükségszerűen bekövetkezik, ha adva vannak az ehhez szükséges konkrét légköri viszonyok. Ezek ismeretében tehát (ha rendelkezünk a megfelelő eszközökkel) az esőt nemcsak megakadályozni, hanem létrehozni is képesek vagyunk, amennyiben mesterségesen megteremtjük azokat a viszonyokat, melyekből szükségszerűen következik.

A dialektikus materializmus — szemben a vulgármaterializmussal — nem tekinti a törvényeket fétiseknek. Nem azért tartja a természet általános törvényeit megszüntethetetlennek, mintha azokat valamiféle metafizikus abszolútumoknak tekintené. Láttuk, hogy Engels kifejezetten felhívja a figyelmet az „örök természeti törvények" történelmivé válására, rámutat, hogy ahol a megfelelő anyagi feltételek hiányoznak, ott „nem létezik" az illető törvény sem. Engels azonban csak mint spontán természeti folyamatot tárgyalja a törvények történelmi jellegét, adott objektumban való kialakulását és megszűnését. Láttuk, hogy Marx — az idézett helyen — felveti a törvények tudatos emberi megszüntetésének problémáját is, és azt írja, hogy *általában* csak azt a *formát* lehet megszüntetni, amelyben a törvények érvényesülnek. A Tőkében pedig, a népesedési törvényekkel kapcsolatban a következőket jegyzi meg: „Elvont népesedési törvénye csak a növényeknek és az állatoknak van, *amennyiben az ember történelmileg be nem avatkozik.*"[28] (Az én kiemelésem. Sz. A.) Marx tehát itt arra utal, hogy amennyiben az ember beleavatkozik a természet spontán folyamataiba, az „elvont" törvények történelmiekké alakulnak át. Vagyis az a folyamat, mely a természetben spontán megy végbe, meggyorsítható, tudatosan előidézhető. A természet jelenségein belül, e téren a biológiai folyamatokban van a legtöbb lehetősége az emberi tevékenységnek. A biológiai folyamatok *spontán* változása is jóval gyorsabban zajlik le a többi természeti folyamatnál, vagyis a természet törvényei közül a biológiai törvények a legkevésbé „hosszú életűek" és a leginkább történelmi jellegűek. Ugyanakkor a biológiai törvények érvényességi szférája jóval kisebb, mint a többi természeti törvényé. Ezek alapján — egyes speciális biológiai törvények esetében — a céltudatos emberi tevékenységnek módjában áll e törvények történelmivé válását tudatosan meggyorsítani. Lényegében ez történik, amikor az ember a mocsarat lecsapolja, a sivatagokat termőfölddé változtatja, amikor kiirtja azokat az élőlényeket, melyek a számára hasznos növényeket és állatokat pusztítják stb. — egyszóval, amikor a maga arculatára formálja a természetet.

Nézzük ezt meg pl. a mocsarak esetében. A talajok elláposodásának folyamatát az anaerob viszonyoknak a talajszelvényben való elhatalmasodása okozza. Míg a réti talajokban az anaerob és aerob folyamatok mértéken belül vannak (bár itt is az anaerob viszonyok vannak túlsúlyban), addig a mocsarak esetében az anaerob folyamatoknak mértéken túli elhatalmasodása a talaj jellegének minőségi megváltozását okozza. Amikor az ember a kész helyzetet igyekszik a maga javára hasznosítani és kitermeli a tőzeget, lényegében csak felhasználja a törvényt. Amikor azonban a mocsarat átalakítja szántóvá (telkesítés), vagyis szabályozza a talajvizet, megakadályozza, hogy a szerves anyagok kiszorítsák a talaj hézagaiból a levegőt stb. — akkor már többről van szó, nevezetesen arról, hogy az ember megszünteti a mocsárképző-

[28] Marx: A tőke I. Szikra 1949. 684. o.

dés anyagi feltételeit, megsemmisíti azokat a viszonyokat, melyek között törvényszerűen létrejön az a láp. Amikor a tudomány képes lesz *mindenütt* és *minden esetben* megtenni ezt — nem beszélhetünk majd földünkön a mocsár törvényeinek anyagi létezéséről. Ahogyan — Engels példájával élve — a víz halmazállapotváltozásának törvénye „nem létezik" ott, ahol nincs víz, ugyanúgy a mocsár anyagi viszonyait kifejező törvények sem léteznek ott, ahol nincs mocsár. Ez a törvényszerűség ekkor már csak mint elvont tudományos absztrakció létezik majd, nem pedig mint eleven anyagi valóság, csakúgy, mint a kapitalizmus gazdasági törvényei a világkommunizmus időszakában. Hasonló a helyzet a sivatag és még sok más speciális biológiai törvényszerűség esetében is.

Hangsúlyozzuk, a törvények történelmivé tételének meggyorsítása, földi élettartamának mesterséges lerövidítése csak az említett speciális esetekben lehetséges. A mechanika, fizika, kémia jelenségeinél erre nincs mód, mert e téren a legspeciálisabb törvények is az anyag olyan általános tulajdonságaihoz vannak kötve, melyek földünkön csaknem minden jelenségben előfordulnak. Márpedig csak akkor lehet valamely törvényt földi hatályon kívül helyezni, ha anyagi alapja földi méretekben megszüntethető. Ezért nem lehet a biológia általános törvényeit sem hatályon kívül helyezni. (Nem beszélve arról, hogy ez magának az embernek is a megsemmisülését jelentené.) Míg tehát a természet törvényei általában csak kozmogóniai-geológiai értelemben történelmiek, addig az említett speciális biológiai törvények emberi szempontból is történelmiekké tehetők.

E folyamat filozófiai alapja az, hogy a mocsár stb. létezése a biológia általános törvényeihez képest csupán *véletlen*. A biológia általános törvényeiből egyáltalán nem következnek szükségszerűen e jelenségek. Ellenkező esetben valóban „örök" természeti törvény lenne a mocsarak, sivatagok létezése. Emberi szempontból csak az tekinthető „örök" természeti törvénynek, hogy pl. az anaerob és aerob folyamatok viszonya a talajban meghatározza annak jellegét. Hogy ez éppen a mocsár struktúráját ölti — a törvénynek csupán esetleges érvényesülési formája. Ennek a számunkra kedvezőtlen érvényesülési formának megakadályozását éppen az említett törvény felismerése és figyelembevétele teszi lehetővé. Ebből a szempontból tehát nincs különbség a biológiai és a többi természeti folyamathoz való viszonyunk között. A különbség nem elvi, hanem csupán gyakorlati jellegű. Amíg ugyanis a mechanikai, fizikai, kémiai törvényeknél ezek spontán érvényesülési formái általános földi vonatkozásban nem szüntethetők meg — a biológia egyes jelenségeinél ez megtehető. Miután a biológia említett jelenségeinél ezek az érvényesülési formák objektíve létező, viszonylag állandó és meghatározott sajátosságokkal, minőséggel rendelkező formációkat alkotnak, nem jogtalan velük kapcsolatban sajátos lényegüket kifejező speciális törvényekről beszélni. „Megszüntetésről" e speciális törvények esetében sincs szó, hiszen ezek anyagi alapját csak földi méretekben számolhatjuk fel, és más égitesteken, ha a megfelelő anyagi viszonyok fennállnak, nyilván létezik a megfelelő törvény is, valamint nálunk is újra fellép, ha anyagi alapja ismét létrejön. A törvény (minden törvény) anyagi valóságában is elvont (éppen úgy, mint „az" anyag), megszüntetni viszont csak konkrét dolgokat lehet. A törvénynek csak konkrét történelmi létét szüntethetjük meg egyes esetekben, de nem magát „a" törvényt. Marx tehát méltán tagadja a természeti törvények megszüntetésének lehetőségét.

Ismeretes, hogy Sztálin: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban"c. művében a törvények *hatályon kívül helyezésének* lehetőségét is tagadja.[29] Ugyanakkor azonban világos, hogy Sztálin is történelmi jellegűnek fogta fel a törvényeket, hiszen hosszabb vagy rövidebb életű, de nem örökéletű törvényekről beszél. Márpedig ha a törvények objektíve történelmiek — és az ember egyes speciális esetekben földi méretekben képes arra, hogy előidézzen olyan folyamatokat, melyek a természetben előbb vagy utóbb spontán is bekövetkezhetnek — semmi okunk tagadni e speciális jelenségek törvényei hatályon kívül helyezésének lehetőségét.

Mindez a legkevésbé sem mond ellent a törvények objektív jellegének. Az objektív jelleg csak annyit jelent, hogy tudatunktól függetlenül végbemenő, anyagi folyamatokról van szó. Az ember éppen azért képes beavatkozni ezekbe a folyamatokba, mert azok objektíve léteznek. Másrészt az ember éppen objektív lényegének megismerése alapján képes valamely törvényt hatályon kívül helyezni (amennyiben anyagi alapja megszüntethető), és ezzel más törvénynek teret engedni. Valamely törvény hatályon kívül helyezése csakis ilyen úton mehet végbe. Az ember tehát korántsem alakíthatja át a természetet szubjektív vágyai szerint. Az egyes speciális törvényszerűségek hatályon kívül helyezésére irányuló tevékenységünket csak akkor koronázhatja siker, ha e tevékenységünk nincs ellentétben a természet valamely általánosabb törvényszerűségével. A természeti törvények túlnyomó többségénél azonban valóban csak érvényesülési formáik korlátozásáról és felhasználásáról beszélhetünk, nem pedig e formák általános földi megszüntetéséről és a bennük rejlő speciális törvények hatályon kívül helyezéséről.

c) A társadalmi törvény és az ember

Az élet fejlődése a Földön szükségszerűen vezetett az ember és vele a *társadalom* megszületéséhez. Az ember — genezisét tekintve — biológiai lény, testi adottságai a leglényegesebb vonatkozásokban megegyeznek a magasabbrendű állatok megfelelő adottságaival. Ugyanakkor az ember és a magasabbrendű állatok minőségileg különböznek egymástól abban a tekintetben, hogy hogy az emberréválás folyamatában a munka kialakította az elvont gondolkozásra képes emberi tudatot. Az idealizmus és a vulgármaterializmus egyaránt metafizikussá torzítja ezt az egységes folyamatot. Az idealisták csak a különbséget hangsúlyozzák ember és állat között. Ez a különbség náluk — miután kizárja az azonosságot — áthidalhatatlan szakadékot jelent. A vulgármaterializmus viszont a minőségi különbséget tagadja, azt állítja, hogy az ember és állat között csak mennyiségi, fokozati differencia van. Mint Büchner — már idézett művében — kategórikusan leszögezi: „Az élettan legnagyobb tekintélyei ma már csaknem általánosan megegyeznek azon nézetben, hogy az állatok lelke nem *minőségileg*, hanem csak *mennyiségileg* vagyis fokozatilag különbözik az emberétől."[30] (Büchner kiemelései.)

Miután Büchner számára a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye nem létezik — nem értette meg az emberréválás folyamatának dialektikáját. Az emberi tudat kialakulását, magasabbrendű-

[29] Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra 1952. 6. o.

[30] Büchner: Erő és anyag. 193. o.

ségét, materialista alapon nem tudta levezetni, azért egyszerűen tagadta e minőségi különbséget. Míg tehát az idealisták csak a különbséget látják, és tagadják az azonosságot, addig a vulgármaterialisták az azonosságot húzzák alá, és tagadják a minőségi különbséget ember és állat között.

Engels „A munka szerepe a majom emberréválásában" c. zseniális tanulmányában, az idealizmus és vulgármaterializmus torzításaitól mentesen, a dialektikus materializmus elvi alapján és a természettudományok eredményeire támaszkodva vezette le az emberi tudat kialakulását — mint a tevékenység és gondolkodás, kéz és agy kölcsönhatásának folyamatát, ahol a fokozatos mennyiségi változások minőségi változásba csapnak át. Az ember megjelenése egyben a társadalom kialakulását jelenti.

A fentiekből következik, hogy a dialektikus materializmus az idealizmussal szemben, kihangsúlyozza a természet és társadalom azon *közös* vonását, hogy mindkét terület fejlődését *objektív, anyagi törvényszerűségek* határozzák meg, míg a vulgármaterializmussal szemben, a természet és társadalom törvényeinek *különbségét.* A mechanikus és vulgármaterializmus ugyanis, miután tagadja az ember és az állat minőségi különbségét, tagadja a speciálisan társadalmi törvények létezését is, a társadalmi mozgást az alacsonyabbrendű mozgásokra vezeti vissza.

„Amilyen a természet sorsa, olyan az emberé is, mely szintén természetes viszonyokból eredve, mindenütt hasonlókép természeti törvényektől függ és egyedül és kivétel nélkül azon merev és könyörtelen szükségszerűségnek hódol, mely minden lét fölött uralkodik."[31] — írja Büchner. A vulgármaterializmus — bár ellentétes oldalról indul el — végső soron találkozik az idealizmussal a speciálisan társadalmi törvények tagadásának kérdésében.

Marx és Engels munkásságának egyik alapvető érdeme éppen az volt, hogy megtalálta a társadalom fejlődésének anyagi alapját és mozgatóerejét, felismerte a társadalmi mozgásban a törvényszerűséget. A marxizmus klasszikusai azonban, amikor „természeti szükségszerűséggel" érvényesülő folyamatként ábrázolják a történelmet, rámutatnak a társadalmi folyamatok meghatározottságának a természet folyamataitól elütő sajátosságára is.

Engels „L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása" c. művének IV. fejezetében részletesen kifejti, hogy szemben a természettel, ahol „csupa tudattalan, vak hatóerő hat egymásra, melyeknek kölcsönös játékában érvényesül az általános törvény" — a társadalomban „emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember: semmi sem történik tudatos szándék, kitűzött cél nélkül". Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy mindez „semmit sem változtathat azon a tényen, hogy a történelem menetét belső általános törvények szabályozzák". Ugyanis annak ellenére, hogy a társadalomban minden tudatos szándékkal történik: „a számtalan egyes akarat és cselekedet összeütközései a történelem terén oly állapotot idéznek elő, amely teljesen hasonló a tudattalan természetben uralkodó állapothoz. A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják....

Az emberek úgy csinálják történelmüket, bárhogy alakuljon is az, hogy mindegyikük saját, tudatosan szándékolt céljait követi és a történelem nem

[31] Uo. 31—32. o.

egyéb, mint ezeknek a különböző irányokban ható erőknek és a külvilágra gyakorolt számos behatásuknak eredője."

Engels ezek alapján a következő feladatot állítja a materialista történelemkutatás elé: „Kikutatni azokat a mozgatóerőket, amelyek itt a cselekvő tömegek és vezetőik, az úgynevezett nagy emberek fejében tisztán vagy homályosan... mint tudatos indítóokok tükröződnek vissza; — ez az egyetlen út, amely azoknak a törvényeknek a nyomára vezethet bennünket, amelyek nagyjában és egészében az egész történelmen, valamint az egyes korszakokban és országokban uralkodnak."[32]

A fentiekben feleletet kapunk arra a régi problémára is, hogy hogyan lehet beszélni objektív társadalmi törvényekről, amikor a történelmet akarattal, tudattal rendelkező emberek csinálják. Ez a pont volt ugyanis a Marx előtti társadalomtudományok botránykője, melyet az idealista történelemfilozófia nagyszerűen felhasznált a materializmus ellen, és amelyet a mechanikus, metafizikus materializmus talajáról nem lehetett megoldani. A szubjektív idealisták azzal érveltek, hogy ami törvényszerű, az spontán módon — szervezkedés, agitálás, irányítás nélkül — létrejön, márpedig a történelemben minden esemény feltételezi az emberek szervezését, irányítását stb., tehát a történelemben nem érvényesülhet törvényszerű fejlődés. Ez a felfogás hallgatólagosan feltételezi, hogy amennyiben lennének társadalmi törvények, ezek *ugyanazon sajátosságokkal rendelkeznének,* mint a természetiek. Ez a kiindulópontja a szubjektív idealisták ellenvetésének. A mechanikus és vulgármaterializmus, amikor a társadalom törvényeit az alacsonyabbrendű mozgásformák törvényeivel azonosította, *alátámasztotta* az idealizmus fenti érvelését!

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy az idealisták gyökerében hibás okoskodásának és a Marx előtti materializmus metafizikusságának leleplezéséhez — az alapvető azonosság talaján — a természeti és társadalmi törvények *különbségének* a feltárása szükséges. Engels gondolatmenetéből világosan kiderül: a társadalmi törvények megkülönböztető sajátossága— első megközelítésben — abban áll, hogy szemben a természeti törvényekkel, melyek spontán, tudattalan viszonyokat tartalmaznak — emberi viszonyokat, emberek meghatározott és ugyanakkor tudatos tevékenységét fejezik ki. Bármelyik társadalmi törvényt vizsgáljuk is meg, mindegyik feltételezi a tömegeknek anyagi viszonyaik által szükségszerűen determinált mozgását. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban ezek az objektív anyagi viszonyok sajátos szubjektív célok, indítóokok formájában tükröződnek a tömegek és vezetőik tudatában, amely célok — az ellentétes osztályokra szakadt társadalmi lét következtében — szembenállnak egymással. A történelmi eredmény ily módon az ellentétes erők harcának eredője. Mint Engels írja: „... a történelem úgy készül, hogy a végeredmény mindig sok egyes akarat összeütközéséből származik ... számtalan egymást keresztező erő... működik, melyek eredője — a történelmi eredmény — ismét úgy tekinthető, mint egy, a maga egészében *tudat* és akarat *nélkül* működő hatalom terméke. Mert azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza, és azt, ami kialakul, senki sem akarta."[33]

Az ily módon létrejött történelmi eredmény és a belőle következő további társadalmi mozgás belső, lényegi összefüggéseit fejezik ki a törvények, melyek

[32] Engels: L. Feuerbach... Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. 386—389. o.
[33] Engels — J. Blochhoz. 1890. szept. 21—22. Válogatott levelek. 493. o.

objektív jellegét szemmelláthatóan nem lehet megérteni a tömegek meghatározott feltételek között végbemenő tevékenysége nélkül, hanem éppen csak ezen keresztül. A társadalmi törvények alapját képező anyagi viszonyok emberek — az osztálytársadalmakban osztályok — közötti termelési viszonyok, másrészt az emberek és a természet viszonya, mely a termelőerők fejlettségében nyilvánul meg. E kettő szerves egésze és kölcsönhatása képezi a társadalom anyagi létének döntő tényezőjét, a termelési módot. A társadalmi törvényekben ily módon emberi viszonyok és a belőlük fakadó szükségszerű emberi tevékenységek fejeződnek ki. (Az ember és a természet közötti viszony is emberi viszony, mert szemben az állattal, csak az ember képes aktív módon visszahatni a természetre.) Miután a törvények az általános, lényegi összefüggéseket tartalmazzák, a társadalom vonatkozásában ez azt jelenti, hogy nem az egyes emberek cselekvései, hanem a tömegek mozgásának, tevékenységének általános és különös törvényszerűségei fejeződnek ki a társadalmi törvényekben.

Amikor arról beszélünk, hogy a társadalom törvényeiben a *tömegek* mozgása, tevékenysége fejeződik ki, akkor a tömegek itt a legszélesebb értelemben értendők. A történelmi eredőbe ugyanis, minden osztály és réteg tevékenysége — gazdasági, politikai súlyuknak megfelelően — belekerül. A történelem felszínén egyes emberek véletlenszerű cselekedetei láthatók. Ha azonban megvizsgáljuk e cselekedetek lényegét, akkor adott helyen és időben társadalmi szempontból nem annyi típusú tevékenységet fogunk tudni megkülönböztetni, ahány ember, hanem csak ahány *osztály* él. Minden osztályon belül végtelenül sokféle emberi arculatot találunk. De az egyenként véletlenszerű állásfoglalások és tevékenységek millióinak mozaikjaiból azonos kép rajzolódik ki halványabban vagy élesebben. Ez az azonosság fejezi ki a véletlen tevékenységek szükségszerű alapját, ez az anyagi létben gyökerező szükségszerűség jelentkezik ezerszínű ruhában. Az egyén véletlenszerű társadalmi tevékenysége, állásfoglalása mögött tehát az osztály szükségszerű mozgása húzódik meg. Az egyéni cselekedetek lehetőségei csak látszólag korlátlanok, valójában csak az osztályhelyzet keretei között mozoghatnak. (Ha egyeseknek kivételképpen sikerül is ebből a haladás vagy reakció irányában kitörniük, akkor sem az osztályokon kívülre, hanem valamely *más* osztály bűvkörébe kerültek.) A történelem e felfogás révén vált tudománnyá, mert ily módon nyílt lehetőség arra, hogy az események menetét ne gyakorlatilag végtelen számú véletlenszerű egyéni cselekedet irányából, hanem csak az osztályok mozgásának „vektormennyiségéből" kelljen kiszámítani, melyet külső véletlenek befolyásolhatnak ugyan, de alapjaiban meg nem változtathatnak. A történelmi eredmény e „vektormennyiségek" „eredője", s mint ilyen kifejezi az osztályerőviszonyoknak megfelelően kialakuló helyzetet, mely magában foglalja az összes résztvevők tevékenységét, és éppen ezért nem egyezik meg teljesen egyetlen résztvevő tevékenységének irányával sem.

A szükségszerű és törvényszerű viszonyának ismeretében most már könnyű továbbhaladni az egyes egyének véletlenszerű és az osztályok szükségszerű tevékenységétől a társadalmi törvényig. Az osztálytársadalmakban minden társadalmi-gazdasági formáció alapvető ellentmondása, meghatározott osztályok ellentétében nyilvánul meg. Az adott gazdasági alakulat lényegének létét, mozgását kifejező társadalmi törvények ily módon az ellentétes osztályoknak anyagi létük által determinált, szükségszerű tevékenységét fejezik ki. A törvényekben ezek a tevékenységek nem külön-külön, egymástól elválaszthatóan léteznek, hanem a valóságnak megfelelően „vegyületet"

alkotva, mint a szükségszerű tevékenységek lényeget kifejező komplexuma. Az egyén tevékenysége tehát a törvény szempontjából csak mint tipikus, vagy mint osztálytevékenység jön számításba, de még ennyiben sem a maga teljességében, hanem csak mint a lényeget kifejező mozgás atomja, mely nem tartalmazza az egésznek valamely homogén részét, hanem csak olyan elemét, mely úgy viszonylik az egészhez, mint az atom a molekulához. A marxizmus klasszikusai rámutattak arra, hogy a törvény szegényebb és gazdagabb is az anyagi valóságnál. Szegényebb, mert *csak* a lényeget és gazdagabb, mert csak a *lényeget* tartalmazza. Jelen összefüggésben ez azt jelenti, hogy míg a történelmi eredőben minden egyén tevékenysége közvetlenül benne van, (akkor is, ha ez „nem látszik" az eredőben, mert akkor valamely ellentétes hatást semlegesített, mint a „valami semmije", mely mindig „meghatározott semmi") addig az ennek lényegét kifejező törvények csak a történelmi eredő kialakításában résztvevő tömegek belsőleg szükségszerű, az anyagi lét által determinált tevékenységet tartalmazzák. A törvényben kifejeződő tevékenység úgy húzódik meg a tényleges tevékenység burkában, mint az absztrakt munka a konkrét munkában. Mint ahogy absztrakt munka nincs önmagában, a konkrét munkán kívül, hanem csak azon belül, mint általánosságban vett konkrét jellegétől megfosztott munka — ugyanúgy *a törvényben kifejeződő tevékenység is csak a konkrét tevékenységen belül létezik, mint annak belsőleg szükségszerű, az anyagi lét által determinált, lényeget kifejező absztrakciója.* A termelőerők fejlődésének törvényszerűsége például nem létezik önmagában, mint e törvényt tisztán kifejező tevékenységek sorozata. De létezik anyagi valóságában is, csakúgy, mint az általános egyesekben, az ősember kőszerszámától az atomvillanytelepig vezető vonalban. E konkrét vívmányokból álló történelmi sor absztrakciója a termelőerők fejlődésének törvényszerűsége. A társadalmi törvénynek ez az absztrakt jellege kelti azt a látszatot, mintha itt valami emberi tevékenységen kívüli folyamatról lenne szó.

Sztálin: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" c. művében élesen bírálta a voluntarizmus és fatalizmus különböző képviselőit, akik nem értették meg a társadalmi törvények objektív jellegét, és vagy olyan illúziókba ringatták magukat, hogy a szovjethatalom képes törvényeket teremteni és megsemmisíteni, vagy ellenkezőleg a törvényekkel szembeni teljes tehetetlenséget hirdették. Sztálinnak kétségkívül érdeme, hogy felvette a harcot ezekkel a nézetekkel, és felhívta a figyelmet a társadalmi törvények objektív jellegére. Ugyanakkor azonban a társadalmi törvények objektív jellegének sztálini értelmezése legalábbis problematikus, mert csak az azonosságot húzza alá a természeti és társadalmi törvények között, és ezért tápot adott a társadalmi törvények olyan felfogásának, mely az objektív jelleget azonosítja az emberi tevékenységen *kívüli* folyamattal. Sztálin — Szanyina és Venzser elvtársaknak adott válaszában — leszögezi:

„Objektíven, *rajtunk kívül,* az emberek akaratától és tudatától függetlenül léteznek-e a gazdasági fejlődés törvényszerűségei? A marxizmus erre a kérdésre igenlő választ ad. A marxizmus azt tartja, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának törvényei a *rajtunk kívül létező* objektív törvényszerűségek tükröződései az emberek fejében."[34] (Az én kieméléseim. Sz. A.) Sztálin tehát azt a körülményt, hogy a társadalmi törvények az emberek akaratától és tudatától függetlenül léteznek, azonos értelemben használja a

[34] Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban 83. o.

„rajtunk kívül létező" törvényszerűségekkel. Ez azonban csak a természeti törvények vonatkozásában tartalmazza a teljes igazságot. A természeti törvények valóban teljes értelemben rajtunk kívül létező folyamatok, hiszen nem emberi viszonyokat tartalmaznak. A társadalom törvényei azonban minden esetben feltételezik az emberek tevékenységét, az emberek tevékenységén „kívül" semmiféle társadalmi szükségszerűség sem létezhet! Marx „A német ideológia" egy széljegyzetében reakciós jellegűnek bélyegzi azt az „úgynevezett *objektív*" történetírást, mely „a történeti viszonyokat a tevékenységtől elválasztva szemlélte".[35]

Ezt hangsúlyozza Lenin is, amikor az „ökonómiai materialista" Sztruvéval vitatkozik. Mint írja: „Az objektivista „leküzdhetetlen történelmi tendenciáról" beszél, a materialista arról az osztályról beszél, amely az adott gazdasági rendszert „vezeti", és amely a többi osztály ellenállásának bizonyos formáit létrehozza. A materialista tehát egyrészt következetesebb az objektivistánál és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály*, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza."[36]

Való igaz, hogy az antagonisztikus osztálytársadalmakban az emberek tevékenységének törvényei „idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként állottak velük szemben", de ezek a törvények ekkor is „saját társadalmi tevékenységük törvényeit" jelentették. Éppen ezt az antagonizmust szünteti meg a kommunizmus. Mint Engels — a fent idézett helyen — rámutat: „Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig, a természet és történelem által rájuk erőszakoltan, velük szembenállott, most saját szabad tettük lesz. Az objektív, idegen hatalmak, melyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől kezdve fogják majd az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomólag, s állandóan növekvő mértékben, az általuk elérni kívánt hatásaik is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába."[37]

Mint látható, Engels is hangsúlyozza, hogy az antagonisztikus társadalmakban az emberek *saját tevékenységének törvényei*, az emberek *saját* társadalmasítása, „az általuk mozgásba hozott" társadalmi okok idegenednek el tőlük, és válnak velük szembenálló hatalommá. A kommunizmus egyáltalán nem a törvényszerűségek megszűnését jelenti, hanem csupán a törvények ezen *elidegenedésének* fokozatos megszűnését. A társadalmi törvények tehát mindenkor a tömegek tevékenységének belső törvényei, de ezek az antagonisztikus társadalmakban valóban külső, természeti törvények formáját öltik. A kommunizmusban nem lesz ellentét az emberek tevékenysége és annak társadalmi eredménye között, miután azonban az *egyes* ember tevékenysége ekkor is csak a történelmi eredő *része* lesz (bár annak fő irányával megegyező része), a társadalmi eredmény kialakulását és létét kifejező törvények ebből a szempontból, minden *egyes* ember számára „*rajta* kívül" létező, az összfolyamat lényegét kifejező realitások lesznek.

[35] Marx—Engels: A német ideológia. Szikra 1952. 23. o. lábjegyz.
[36] Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma. Művei 1. kötet. 424. o.
[37] Engels: Anti-Dühring. Szikra. 1948. 268. o.

Az a körülmény, hogy Sztálin nem mutatott rá a törvények „rajtunk kívül" létezésének fölöttébb viszonylagos értelmére a társadalom folyamataiban — alkalmat adott e kifejezés vulgáris értelmezésére. A közgazdasági és filozófiai irodalomban rendkívül elterjedt az az objektivista felfogás, amely a társadalmi folyamatokat valamiféle emberek tevékenységén abszolút kívülálló törvények érvényesüléseként fogta fel. E rendkívül káros koncepció ismeretelméleti gyökere — mint arra már rámutattunk — a törvények elvont jellegében rejlik. „A fejlődés egy bizonyos fokán... — írja Engels — a valóságos világból absztrahált törvények elválasztódnak a valóságos világtól, vele mint önálló valamik, mint kívülről jövő törvények állíttatnak szembe, amelyek szerint a világnak igazodnia kell." Valójában e törvényeket „éppen ebből a világból kölcsönözték ki... és éppen *csakis emiatt* alkalmazhatók egyáltalán".[38]

Amikor az utóbbi évek közgazdasági és filozófiai irodalmában a társadalmi törvények „alkalmazásáról", „felhasználásáról" beszéltek, sok esetben éppen arról felejtkeztek meg, hogy a törvények a tömegek tevékenységében — — mint „e társadalmi tevékenység sajátos belső törvényei"[39] — léteznek akaratunktól és tudatunktól függetlenül, nem pedig valami emberi tevékenységen kívüli abszolútumként, mely már eleve tértől és időtől függetlenül létezik, és csak arra vár, hogy felhasználják, alkalmazzák. Ezek a nézetek nagyon hasonlatosak Proudhon koncepciójához, melyet Marx „A filozófia nyomora" c. művében pellengérezett ki. Marx többek között a következőket írja Proudhonról: „Ahelyett... hogy a politikai gazdaságtani kategóriákat a valóságos, átmeneti, történelmi társadalmi viszonyok absztrakcióinak tekintené, a dolgok misztikus megfordítása következtében *a tényleges viszonyokban csak ezeknek az absztrakcióknak a megtestesülését látja*". Majd később: „A kategóriák történelmi és múlékony termékek. Proudhon úr számára éppen ellenkezőleg ezek az elvontságok, a kategóriák az eredendő okok. *Véleménye szerint ezek és nem az emberek csinálják a történelmet.*"[40] (Az én kiemeléseim. Sz. A.)

Ezt a felfogást tükrözi pl. a „Politikai gazdaságtan" tankönyvének második kiadásában e tudomány tárgyának meghatározása:

„... a politikai gazdaságtan az emberek társadalmi-termelési, azaz gazdasági viszonyainak fejlődéséről szóló tudomány. Az anyagi javak termelését és elosztását, az emberi társadalom különböző fejlődési fokain irányító törvényeket magyarázza meg."[41] (Az eredetiben az egész bekezdés kiemelve.)

Valójában nyilvánvaló, hogy a politikai gazdaságtannak nem az a feladata, hogy az eleve meglevőnek vett törvények „irányító" szerepét „megmagyarázza", hanem hogy először *feltárja* ezeket a törvényeket, levezesse a tömegeknek anyagi létük által determinált mozgásából a társadalom különböző fejlődési fokainak és ezek egymásba való átmenetének lényegét kifejező törvények kialakulását és működését. A tömegek tevékenységében kell feltárni a törvényt, és csak azután lehet azt alapjába visszahelyezve alkalmazni és felhasználni magának a *konkrét folyamatnak* megmagyarázására. Ez a marxi politikai gazdaságtan és filozófia gondolatmenete. A Tőke I. kötetének második kiadásához írt utószavában Marx idézi egy burzsoá bírálójának véleme-

[38] Uo. 38. o.

[39] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels Válogatott művei II. 319. o.

[40] Marx levele P. V. Annyenkovhoz ... A filozófia nyomora. 31. és 33. o.

[41] Politikai gazdaságtan. Tankönyv. Szikra. 1955. II. kiad. 12. o.

nyét, mely Marx szerint is „találó", kivételesen tárgyilagos értékelését adja a Tőke módszerének. Kérdésünk szempontjából itt a következőket olvashatjuk:

„Marx számára csak egy fontos: *megtalálni* ama jelenségek törvényszerűségét, amelyek vizsgálatával foglalkozik... *Mihelyt* e törvényszerűséget felfedezte, részletesen megvizsgálja azokat a következményeket, amelyekben a társadalmi élet terén megnyilvánul..."[42] (Az én kiemeléseim. Sz. A.) Ezt hangsúlyozza Engels is a filozófia terén Dühringgel szemben, aki hegelizmussal — a konkrét anyagi folyamatoknak, elvont absztrakciók és törvények „bábáskodása" segítségével való levezetésével — vádolta a marxizmust.

Az elmondottak alapján az is megállapítható, hogy az elmúlt évek közgazdasági irodalmában valóban felismerhetők voltak a Marx és Engels által elutasított vulgármaterializmus és idealizmus „objektivizmusának" bizonyos jegyei. Mi másnak lehetne tulajdonítani azt a jelenséget, hogy a gazdasági folyamatok speciális törvényeit nem ezek anyagi alapjából, hanem az illető társadalom gazdasági alaptörvényéből próbálták levezetni, hogy valóságos hierarchikus törvényállványzatot hoztak létre, ahol a konkrét vizsgálat helyett absztrakciók absztrakciókból következtek?

Az SZKP XX. Kongresszusának megtermékenyítő hatása a tudományos életre alapvető jelentőségű volt e kérdés szempontjából is. Mikoján elvtárs kongresszusi felszólalásában felhívta a figyelmet arra, hogy a „Közgazdasági problémák" c. sztálini mű egyes tételei... „rászorulnak közgazdászaink beható tanulmányozására és a marxizmus—leninizmus szempontjából való kritikai felülvizsgálatukra."[43] Rámutatott arra is, hogy az elméleti tudományos munka elmaradottságának egyik oka, hogy a közgazdászok nehezen jutnak hozzá a statisztikai adatokhoz, tehát nincs módjuk a konkrét gazdasági folyamatok közvetlen elemzésére. Ebben lehet megtalálni az általam említett probléma gyakorlati okát! A statisztikai adatok hiányában — mint Mikoján elvtárs írja — „a közgazdászok kénytelenek betűrágással, a régi formulák, a régi adatok szajkózásával foglalkozni. Ez az egyik oka annak, hogy nem látható közgazdászaink alkotó munkája."[44] A XX. Kongresszus nyomán megindult tudományos fellendülés már az eddigiekben is számos közgazdasági problémát oldott meg az egyedüli helyes, marxista módszerrel, az anyagi folyamatok konkrét elemzésén keresztül. (Termelőerők fogalma, termelőerők és termelési viszonyok összhangjának problémája, értéktörvény stb. E változás tükröződik a politikai gazdaságtan tankönyvének IV. kiadásában is [Kossuth, 1959], melyben — sok egyéb mellett — a politikai gazdaságtan meghatározásából is kiküszöbölték a fentebb említett dogmatikus torzítást. Itt már nem a törvények „megmagyarázásában", hanem *feltárásában* jelölik meg a politikai gazdaságtan feladatát.)

A XX. Kongresszus után azonban felszínre kerültek (különösen hazánkban) olyan revizionista nézetek is, melyek a törvények vulgáris értelmezése terén elkövetett hibák bírálata ürügyén, a marxi törvénykoncepció lényege ellen léptek fel! Míg a korábbi dogmatikus nézetek a társadalmi folyamatok meghatározottságát fetisizálták, addig a revizionisták magát az objektív törvényszerűséget tagadták a társadalom fejlődésében. A törvények tendencia-

[42] Marx: A tőke. I. köt. 20. o.
[43] Az SZKP XX. Kongresszusa. Szikra. 1956. 364. o.
[44] Uo. 366. o.

jellegéből arra a következtetésre jutottak, hogy ezek gyakorlatilag semmit sem jelentenek, a gazdasági alaptörvény hibás értelmezésének bírálatát a gazdasági alaptörvény tagadásává torzították. Felszínre kerültek a Párt és az állam gazdasági-vezetési funkcióit tagadó opportunista nézetek is, melyek a kapitalizmus spontán fejlődését a szocializmus viszonyaira is ki akarták terjeszteni.

A dogmatizmus és revizionizmus közös ismeretelméleti gyökere e kérdésben: a társadalmi törvény és az ember viszonyának helytelen értelmezése. Az egyik véglet a társadalom törvényeit szakítja el az emberek tevékenységétől, míg a másik az emberek tevékenységét függetleníti a társadalom törvényeitől. A marxizmus—leninizmus mindkét véglettel szembenáll. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a tömegek tevékenységét az objektív anyagi viszonyok determinálják. Abban, hogy a társadalmi törvényekben a tömegek mozgásának *törvényszerűségei* fejeződnek ki, az is benne rejlik, hogy ez a mozgás nem tetszőleges, nem az egyes emberek tudatától, szabad akaratától függ, hanem teljesen meghatározott szükségszerű folyamat. Ugyanakkor azonban arra is rámutat, hogy azok az anyagi viszonyok, melyek meghatározzák a tömegek tevékenységét, lényegében és döntően maguk is *emberi viszonyok*. Marx a következőket írja erről:

„Mi a társadalom, bármilyen is a formája? Az emberek kölcsönös tevékenységének a terméke. Vajon szabadon választhatják-e az emberek ezt vagy azt a társadalmi formát? Semmiképpen. Tételezze fel az emberek termelőképességeinek bizonyos fejlettségi fokát, és megkapja az érintkezés (commerce) és a fogyasztás bizonyos formáját. . .

Felesleges hozzátennünk, hogy az emberek nem szabadon választják *termelőerőiket* — egész történelmük alapját — mert minden termelőerő szerzett erő, megelőző tevékenység terméke. Így a termelőerők az emberek gyakorlati energiáinak eredményei, de magát ezt az energiát azok a körülmények határozzák meg, melyek közé az embereket a már megszerzett termelőerők, a már előttük fennállott társadalmi forma helyezik, s amelyet nem ők teremtettek meg, hanem amely a megelőző nemzedék terméke."[45] Marx ezután rámutat, hogy éppen ez teremti meg az összefüggést, a folytonosságot az emberiség történetében. Mindezt azért hasznos elmondani, mert a társadalom anyagi létén sokan még ma is valami természeti dolgot értenek, nem pedig emberi viszonyokat.

Azok az objektív körülmények tehát, melyek meghatározzák a tömegek tevékenységét, az emberek saját és megelőző nemzedékének termékei. Így értendő az a marxi aforizma, hogy az emberek saját történelmük szerzői és szereplői. Az emberek tevékenységét történelmileg kialakult anyagi viszonyaik határozzák meg, nem pedig valami külső, az emberektől független abszolútum. A körülmények által determinált tevékenységből pedig új körülmények születnek, melyek ismét új, de már magasabbrendű mozgás szükségszerűségét hordják magukban. Ebben az állandó kölcsönhatásban halad előre az emberiség története. Ahogy Marx és Engels írják: „. . . a körülmények éppen annyira formálják az embereket, mint az emberek a körülményeket."[46]

A marxizmus eme alaptétele gyökerében különbözik attól a circulus vitiosustól, amelybe a XVIII. sz.-i francia materializmus került. E „hibás

[45] Marx levele P. V. Annyenkovhoz . . . A filozófia nyomora. 26. o.
[46] Marx—Engels: A német ideológia. 21. o.

kör" lényege abban állott, hogy az emberek véleményét környezetük, míg környezetüket véleményük határozza meg. A francia materialisták csak két különálló jelenség kölcsönhatását látták e folyamatban, nem tudták e kölcsönhatást feloldani a történelem tényleges fejlődésmenetében. Hol az egyik, hol a másik oldalt hangsúlyozták ki, vagyis az egységes folyamat két párhuzamos vonal meghatározhatatlan kapcsolatává merevedett felfogásukban. Mindez annak a következménye volt, hogy az ember „véleményét" tisztán eszmei, míg a környezetet természeti értelemben vett anyagi tényezőnek fogták fel, melyek ily módon nem lehettek *egy* folyamat belső ellentmondásának elválaszthatatlan pólusai, hanem csak két jelenség *külső* ellentétei.

A marxizmus e két folyamat külső kapcsolata helyett *egy* folyamatból indul ki és ez a folyamat a *termelés*. *„Azzal hogy az ember munkájával hat a külső természetre* — mondta Marx — egyben *saját természetének megváltozását is előidézi."*[47] Vagyis a termelés folyamatán *belül* lép kölcsönhatásba az emberi tevékenység (és nem a „vélemény") az anyagi (de nem pusztán természeti, hanem „profán" értelemben anyagi) környezettel. Ebben a kölcsönhatásban mindkét pólus *egyszerre* változik meg. Amennyit az ember változtat a környezeten, ugyanannyit változtat a környezet az emberen, másszóval amikor a termelés folyamatában az ember megváltoztatja a környezetet, egyben önmagát is adekvát módon megváltoztatja. Ez a folyamat állandóan magasabb fokon reprodukálódik („. . . a kielégített első szükséglet, a kielégítés művelete és a kielégítésnek már megszerzett eszköze új szükségletekhez vezet. . ."[48]) — ebben fejeződik ki az emberiség *fejlődésének* törvényszerűsége.

A társadalmi törvényben kifejeződő emberi tevékenységek azonban nem egyszerűen a „körülmények" hatására jönnek létre. A döntő körülmény itt az adott minőség lényege, alapvető ellentmondása. A törvényben kifejeződő folyamatok éppen ezért nem szűnnek meg valamely nem-lényegi körülmény megváltozásával. Azok a burzsoá teoretikusok, akik szeretnék a kapitalizmus alapvető ellentmondását és annak szükségszerű következményeit megszüntetni, a kapitalizmus megszüntetése nélkül — lényegében a társadalmi törvények objektív jellegét tagadják. Ugyanúgy, mint ahogy a természeti törvények is elválaszthatatlanok a maguk anyagi alapjától, a társadalmi törvények is mindaddig fennállnak, amíg alapjuk létezik.

Láttuk, hogy a marxizmus úgy fogja fel a társadalmi törvényeket, mint a tömegek tevékenységének belsőleg szükségszerű, anyagi lét által determinált, lényeget kifejező absztrakcióját. Marx és Engels számára tehát *fel sem merülhetett* az a probléma, hogy valamely gazdasági formáción belül hatályon kívül helyezhetők-e egyes törvényszerűségek. Az emberek többé vagy kevésbé tudatos társadalmi tevékenysége ugyanis minden esetben olyan tényező, mely magában valamely törvényben fejeződik ki, és nem a törvényeken kívül álló folyamat. Éppen ez a különbség a természeti és társadalmi törvényekhez való viszonyunkban. Éppen ezért lehet egyes biológiai törvényeket hatályon kívül helyezni, mert azok anyagi alapjába az ember valóban *kívülről* avatkozhat bele. Ezzel ellentétben; amint az ember nem emelheti fel saját magát, mert karja és teste egy rendszert alkot, ugyanúgy nem szüntetheti meg adott társadalmi rendszeren belül az egyes törvényszerűségeket, hiszen tevékeny-

[47] Idézi Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Szikra. 1950. 173. o.

[48] Marx—Engels: A német ideológia. 11. o.

sége e törvényeken *belül* van! Így pl. a tőkés osztály államának, valamint a szervezett munkásosztálynak, tudatos „önmagáértvaló" tevékenysége sem a gazdasági törvényeken kívüli tényező. E törvényekben tőkés és munkás éppen mint a tőkének és munkaerőnek *megszemélyesítője* lép fel, tehát olyan osztályként, mely tevékenységében többé-kevésbé tudatosan tör léte által meghatározott célja felé. A tudatos elem növekedése ezért vagy élesebb, tisztább formákat ad a törvények érvényesülésének, vagy a tendencia jellegüket domborítja ki, de semmiesetre sem változtathatja meg azokat. Az egyes törvények érvényesülési formájának megváltozása, s a régi formát kifejező törvény letűnése éppen ezért nem a törvények hatályon kívül *helyezését* jelenti, hanem olyan — végső eredményében spontán — folyamatot, mely magának a társadalomnak objektív fejlődéstörvényeit fejezi ki.

Az antagonisztikus társadalmakban az egyik gazdasági-társadalmi formációból a másikba való átmenet szintén törvényszerű folyamat. A forradalmi változás feltételezi az újat képviselő osztály tudatos tevékenységének és a régi adekvát ellenállásának növekedését, e tevékenységek azonban szintén teljesen determinált tükröződését jelentik az anyagi viszonyoknak. A burzsoázia teljesen naivul azt gondolja, hogy a forradalom oka a „felforgató" agitáció. Pedig az agitáció csak akkor lehet sikeres, csak akkor vezethet tényleg forradalomhoz, ha az anyagi viszonyok objektív forradalmasító hatásának konzekvenciáit tudatosítja a tömegekben. Magának az uralkodó osztálynak kizsákmányoló-elnyomó tevékenysége teremti meg az objektív alapot az agitáció sikeréhez. A forradalmi agitáció, az elnyomott tömegek spontán haragjának megszervezése és irányítása csak akkor válik valóban döntővé — amikor az anyagi viszonyokban a változás objektív feltételei megérettek. Ahhoz, hogy a tömegek forradalmasíthassák a társadalmi viszonyokat, e viszonyoknak kellett forradalmasitaniuk a tömegeket. A forradalom törvényszerűsége, amely leginkább feltételezi az elnyomott tömegek tudatos tevékenységét, egyben a leginkább objektív, anyagi lét által determinált folyamat.

Az idealista és metafizikus gondolkodók éppen azért képtelenek megérteni a társadalom fejlődéstörvényeit, mert nem értik a szubjektív és objektív tényezők dialektikáját. Vagy *csak* a szubjektív célokat látják, és nem veszik észre ezek mögött az objektív anyagi viszonyokat — vagy *csak* az elidegenült eredményt, amelyet nem a szubjektív emberi tevékenységek eredőinek tekintenek. Vagy a tudatos oldalt abszolutizálják, és azt mondják, hogy a nagy emberek szabad akaratuk szerint irányítják a történelmet, vagy a determinált oldalt és azt állítják, hogy az ember tehetetlen bábu a „törvény" vagy isten kezében, és csak azt teheti, ami számára eleve el van rendelve. Idealista, metafizikus világnézetük elzárja előlük az igazság megismeréséhez vezető utat, azt a felismerést, hogy az ember tevékenysége a szubjektív és objektív tényezők egysége; szubjektív, mert mindig tudatos, akaratlagos és objektív, mert ugyanakkor az anyagi lét, a körülmények által meghatározott, determinált.

Láttuk, hogy a társadalmi törvények a szocializmus előtti formációkban nemcsak annyiban objektívek, hogy az anyagi viszonyok determinálják az emberek tevékenységében kifejeződő törvényszerűséget, hanem annyiban is, hogy ezek a törvényszerűségek függetlenítik magukat a folyamatban résztvevő egyének akaratától, tudatától, céljaitól. Az objektív jelleg ez utóbbi megnyilvánulása a kommunista társadalomban megszűnik.

„A kommunizmus abban különbözik minden eddigi mozgalomtól, hogy felforgatja valamennyi eddigi termelési és érintkezési viszony alapját és elsőízben kezeli az összes természetszerű előfeltételeket tudatosan az eddigi emberek teremtményeiként, lehántja róluk a természetszerű jelleget, és alávetí őket az egyesült egyének hatalmának... Éppen az a valóság, amelyet a kommunizmus teremt meg, a valódi alap ahhoz, hogy lehetetlenné legyen minden olyan valóság, amely független az egyének akaratától, mert hiszen ez a valóság mégsem egyéb, mint az egyének eddigi érintkezésének terméke." — írják Marx és Engels.[49]

A kommunizmus „valósága" — a társadalom alapját tekintve — az össznépi tulajdon kizárólagosságát jelenti, amelyet az ősközösségi viszonyokkal szemben nem a termelőerők primitívsége, hanem éppen ellenkezőleg, a termelőerőknek eddig ismert legmagasabb foka követel meg. Az össznépi tulajdon kizárólagossága teremti meg az egyéni és társadalmi érdekek teljes összhangját, ez teszi lehetővé a társadalmi folyamatok spontán természeti jellegének megszűnését. A történelmi eredmény ugyanis nem az egymással ellentétes tevékenységek eredője lesz — hiszen az ellentétes tevékenységek mögött az osztályharc húzódott meg — hanem a lényegében, tartalmában azonos törekvések megvalósulása. Miután a történelmi eredmény már nem az ellentétes erők harcának kiszámíthatatlan eredője lesz, és nem úgy jön majd létre, „mint egy, a maga egészében *tudat* és akarat *nélkül* működő hatalom terméke" — megszűnik a társadalmi törvényszerűségek elidegenülése a tömegek tevékenységétől. Ez teszi lehetővé, hogy a kommunista társadalom emberei felismerjék saját társadalmi tevékenységük törvényszerűségeit, és ebben az értelemben szabadokká váljanak. A törvényszerűségek felismerése ugyanis lehetővé fogja tenni olyan anyagi viszonyok tudatos kialakítását, amelyek az emberek számára a szabadság és jólét végtelenségig növekvő lehetőségét tartalmazzák.

Az a revizionista-opportunista állítás, mely a szocializmusban — a kommunizmus első szakaszában — tagadja a Párt és állam tudatos szervező-irányító tevékenységének nélkülözhetetlenségét és ezt a kapitalizmusra jellemző spontaneitással akarja helyettesíteni — éppen a szocializmus lényegét nem érti, a kapitalizmus és szocializmus minőségi különbségét tagadja. E tévtannak ikertestvére, kiegészítő pólusa az a másik állítás, amely viszont a modern kapitalista államnak tulajdonítja a tudatos szervezés és irányítás azon szerepét, amely csak a szocialista államnak lehet sajátja. E koncepció tehát szeretné eltüntetni a kapitalizmus és szocializmus közötti minőségi különbséget a társadalmi törvények érvényesülésében. Ezt célozza a tudatos elem szerepének lekicsinylése a szocializmusban és eltúlzása a kapitalizmusban. Valójában csak a kommunista társadalom viszonyai teszik lehetővé az elidegenült társadalmi törvények spontán uralmának teljes megszűnését, „a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába" való átmenetet. Mindez azonban csak akkor válhat valósággá, ha egy emberként követjük e világtörténelmi változás tudatos szervezőjét és irányítóját, a Kommunista Pártot.

Azok számára pedig, akik anarchisták módjára hadakoznak minden társadalmi vezető, irányító tekintély ellen, és közben marxistának nevezik magukat — hadd álljanak itt befejezésül Engels szavai:

[49] Uo. 57. o.

„A tekintély ellenzői. . . azt követelik, hogy egy csapással töröljék el a politikai államot, még mielőtt megszüntetnék az azt létrehozó társadalmi viszonyokat. Azt követelik, hogy a társadalmi forradalom első cselekedete a tekintély eltörlése legyen. Láttak ezek az emberek valaha is forradalmat?. . . Ha a Párizsi Kommün nem támaszkodott volna a burzsoáziával szemben a felfegyverzett nép tekintélyére, vajon tarthatta volna-e magát egy napnál tovább? Ellenkezőleg, nem azt vethetjük-e szemére, hogy túl kevéssé élt ezzel a tekintéllyel?

Tehát vagy-vagy: a tekintély ellenzői vagy maguk sem tudják, mit beszélnek, s ebben az esetben csak zavart keltenek, vagy tudják, s ebben az esetben árulói a proletariátus ügyének. De mindkét esetben csak a reakciót szolgálják."[50]

Engels e sorokat csaknem egy évszázaddal ezelőtt írta le, de frissebben csengenek, mint valaha.

ЗАКОН И ЧЕЛОВЕК

Дьердь Андраш Сабо

а) Философская категория закона развивалась вместе с познанием законов науки. Согласно этому изменилось и её содержание из наивно-общего в научно-общее. Это развитие от конкретного, эмпирически общего через особенное-общее к всеобщему, абстрактному по своей форме и конкретному по своему содержанию, отражается также и в процессе познания отдельных законов. Это находит философское отражение в отношении случайности, необходимости и закона. Гегель отношение этих понятий делал совершенно релятивным, в то время как Энгельс внёс в их определение некоторый абсолютный момент. Основой различения у Энгельса служит отношение явления к собственной сущности. Закон непосредственно выражает сущность, в необходимости проявляется некоторая сторона или состояние сущности; случайное же с сущностью данного процесса состоит лишь в совсем отдаленных связях. Закон — как категория — относительно самостоятелен, он делает возможным научное предвидение. Закон лишь в своей абстрактной, понятийной форме вечен, в материальной действительности же имеет исторический характер.

б) Отношение человеческой целенаправленной деятельности к законам природы в основном может быть двоякого рода: в случае всеобщих законов можем говорить лишь об их использовании или применении, но когда идёт речь о некоторых специфических биологических законах, у нас есть возможность отменить их действие на земле, поскольку их материальная основа в границах земли может быть ликвидирована. И в этом последнем случае речь идёт не о ликвидации этих законов, а только о сознательном сокращении их конкретного исторического бытия, об искусственном отменении их действия на земле.

в) Особенность общественного процесса можно понять лишь тогда, если, на основе принципиального тождества природных и общественных закономерностей, раскрываем и их различие. Отсутствие этого понимания было характерно как для идеалистов, так и для вульгарных материалистов. Марксизм рассматривает законы общества не как некий абсолют, определяющий извне деятельность масс, а как такое объективное хозяйственно-общественное отношение, которое выражает внутреннюю сущность исторической деятельности людей, её общественную определённость. В коммунистическом обществе исчезает антагонизм между деятельностью и её результатом, т. е. исчезает отчуждённость общественного закона. Статья кончается критикой догматических и ревизионистских взглядов, связанных с данным вопросом.

[50] Engels: A tekintélyről. Marx—Engels: Válogatott művek. I. köt. 620. o.

DAS GESETZ UND DER MENSCH

György András Szabó

a) Die Gesetzkategorie der Philosophie entwickelte sich gleichlaufend mit der Erkenntnis der Gesetze der Wissenschaften. Demgemäss gestaltete sich ihr Gehalt vom naiv—Allgemeinen zum wissenschaftlich—Allgemeinen. Die Bewegung vom empirisch —Allgemeinen über das besondere—Allgemeine zum in seiner Form abstrakt, in seinem Gehalt konkret begrifflichen Allgemeinen kommt auch in dem Erkenntnisprozess der *einzelnen* Gesetze zur Geltung. Dies widerspiegelt sich philosophisch in dem Zufall—Notwendigkeit Gesetzverhältniss. Hegel hat das Verhältnis dieser Begriffe vollständig relativ gemacht, Engels dafür ein gewisses absolutes Element in ihre Bestimmung eingeführt: die Grundlage der Unterscheidung ist bei Engels das Verhältnis der Erscheinung zu ihrem eigenen Wesen. Dieses Gesetz drückt unmittelbar das Wesen aus, in der Notwendigkeit meldet sich irgendeine Seite oder irgendeiner Zustand des Wesens, solange der Zufall mit dem Wesen des gegebenen Prozesses nur in einem recht fernen, eventuellen Zusammenhang steht. Das Gesetz—als Kategorie — ist relativ selbständig — es ermöglicht die wissenschaftliche Voraussicht. Das Gesetz ist nur in seiner abstrakten, begrifflichen Form „ewig", aber in seiner materiellen Wirklichkeit ist es geschichtlichen Charakters.

b) Das Verhältnis der zielbewussten menschlichen Tätigkeit zu den Naturgesetzen kann grundlegend ein zweifaches sein: im Falle allgemeiner Gesetze kann lediglich von Anwendung oder Verwendung die Rede sein, bei einzelnen speziellen biologischen Gesetzen aber haben wir die Möglichkeit dieselben ausser irdischer Kraft zu setzten, insofern ihre materielle Grundlage in irdischem Massstabe aufgehoben werden kann. Selbst im letzteren Falle handelt es sich nicht etwa um die Aufhebung dieser Gesetze, sondern nur um eine bewusste Kürzung ihres konkreten geschichtlichen Daseins, um die künstliche Herbeiführung ihrer ausser irdischer Kraft Seins.

c) Das Spezifikum der gesellschaftlichen Bewegung wird erst dann verständlich, wenn auf der Grundlage der grundlegenden Identität von Natur- und Gesellschaftgesetzen auch die Verschiedenheit derselben aufgedeckt wird. Das Fehlen dieser Erkenntnis zeigte sich bei den Idealisten als auch bei den Vulgarmaterialisten. Der Marxismus betrachtet das Gesellschaftgesetz nicht als ein Absolutum, das die Tätigkeit der Massen von aussenher bestimmt, sondern als ein solches objektiv wirtschaftlich-gesellschaftliches Verhältnis, das das innere Wesen der geschichtlichen Tätigkeit der Menschen, sowie das gesellschaftliche Bestimmt-Sein dieser Tätigkeit ausdrückt. In der kommunistischen Gesellschaft hört der Antagonismus zwischen Tätigkeit und deren Resultat auf, das heisst es hört die Entfremdung des Gesellschaftgesetzes auf. Die Studie endet mit einer Kritik der damit zusammenhängenden dogmatischen und revisionistischen Ansichten.

LAW AND MAN

György András Szabó

a) The category of law in philosophy has developed parallel to the recognition of the laws in sciences. Accordingly, its content changed from naively general into scientifically general. The progress from the concrete, empirical general through the particular-general to the conceptually general, abstract in its form and concrete in its content, prevails also in the process of recognizing the *individual* laws. Philosophically this is reflected in the relation chance—necessity-law. Hegel made the relation of these concepts completely relative, while Engels introduced a certain absolute element in their definition: their distinction, according to Engels, is based on the relation of the phenomenon to its own essence. The law expresses directly the essence, the necessity reveals some aspect or state of the essence, while the accidental is in a remote, occasional connection with the essence of the given process. The law — as a category — is relatively independent and ensures the possibility of progress in science. The law is "eternal" in its abstract, conceptual form only, and has a historical character in its material reality.

b) The relation of the purposeful activity of man to the laws of nature may be twofold: in case of the general laws we may speak of application only, yet in case of certain particular biological laws we are in a position to abrogate them by liquidating their material basis in terrestrial dimensions. Even in the latter case we have to do not with the abolition of the law, only with the conscious abbreviation of their concrete life in history, with the deliberate cessation of their validity on Earth.

c) The specificity of social movement can be understood only by revealing the difference between the natural and social laws against the background of their fundamental identity. Both the idealists and the vulgar materialists failed to recognize this. Marxism regards the social law not as an absolute determining the activity of the masses outwardly, but an objective economico-social relation that expresses the internal essence, the social definiteness of man's historical activity. In the communist society the antagonism between the activity and its outcome as well as the alienation of the social law are liquidated.

In conclusion the author gives the criticism of the relevant dogmatic and revisionist views.